DPN 6069

Title : शार्ङ्गधर टीका निदानरोग ŚĀRṄGADHARA ṬĪKĀ NIDĀNA ROGA

Run. No. 6760 Cat. No. 23 Micro. No.

Subject Medicine Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 33·5×12·5 Folios 55 Lines (in a page)

Compl. / Incompl. Chapt. / act /

Author / translator Scribe / donor पशुपतिमान पः माय्

Date: NS / SS / VS / KS Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. / Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

इति निदाने रोग पाना संख्या ध्यायः ॥ इति पूर्व खण्डः समाप्तः ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ अथग्रहाईधरसटीकप्रारंभः॥ विद्वद्वैद्यकिशोरःसकलतनुभृतांचित्तचिंतैकचोरोरोलंबस्त्र्यंबकस्यस्मितसरसिरुहोस्मेरवक्त्रेंदुबिंबः॥ उद्यच्चंद्रावतंससुहिनगिरिमिलन्मेरुशोभाविडंबोदेहार्धोवःपरार्धीवितरतुविभवंमद्रुद्राद्यमौलेः॥१॥ भारद्वाजपवित्रगोत्रतिलकःश्रीकोत्रणोमृत्युरातद्वैद्यगुरुदासकृःसमभवत्तस्माद्द्विजोमाथुरः॥ तस्माद्देवगुरुद्विजार्चनपरोजातश्चिकित्सागवित्काशीरामसृतिप्रसिद्धमहिमःश्रीमाथुरेमंडले॥२॥ तेनग्रहाईधरस्येयंनाम्नागुढा

॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रियंसरद्याद्भवतांपुरारिर्यदंगतेजःप्रसरेभवानी॥ विराजतेनिर्मलचंद्रिकायांमहौषधीवज्ज्वलितातिहिमाद्रौ॥१॥ श्रीरामः॥

र्थेदीपिकां॥तन्यतेवालबोधायटीकासद्वैद्यपूजिता॥२॥परमनिगुणोग्रंथकारःससर्वविघ्नोपशांतयेआकृतीरूपंमंगलमाचरति॥तस्यचकर्त्तव्यतायांशिष्टाचारःप्रमाणंश्रियंसद्याद्रिति॥सपुरारिश्रीमन्महादेवःभवतांश्रियंलक्ष्मीरद्यात्॥सकःयदंगतेजःप्रसरेभवानीपार्वतीविराजते॥कस्मिन्नकस्यांकेव॥हिमाद्रौनिर्मलचंद्रिकायांज्वलितामहौषधीवेतियोजना॥पुरारेरित्यः॥श्रियंलक्ष्मीयद्वा

देनत्रिवर्गसंपत्॥यदुक्तंलक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपत्तिविभूतिशोभासुउपकरणवेशरचनासुचश्रीरितिप्रथितेतिव्याडिः॥यस्यशोभांयदंगतेजःप्रसरः॥प्रसादःतस्मिन्हिमाद्रौहिमपर्वते॥निर्मलचंद्रिकायांचंद्रज्योत्स्नायां॥१॥आद्रेचिकित्सानिमित्तमुत्कृष्टयोगसंग्रहार्थेपद्यमाह॥प्रसिद्धयोगाइति॥युज्यंतइतियोगाः क्वाथचूर्णादीनांगणाःकिंविशिष्टयोगाः॥चिकित्सकैर्वहु

प्रसिद्धयोगामुनिभिःप्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्यैर्वहुशोनुभूताः॥ विधीयतेग्राईधरेणतेषांसुसंग्रहःसज्जनरंजनाय॥२॥हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैःसमीक्ष्यातुरसर्वरोगान्॥चिकित्सितंकर्षणवृंहणाख्यंकुर्वीतवैद्योविधिवत्सुयोगैः॥३॥ओषधीनांवरुवःप्रभावावृंदारकानामिवविस्फुरंति॥ ॥श्रीरामाय॥

शोनुभूताः॥२॥प्रसिद्धऋषिभिर्व्याधौंत्रातकर्त्तव्यसंहितानार्थेश्लोकमाह॥हेत्वादिति॥हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैः॥आतुरसर्वरोगान्समीक्ष्यदृष्ट्वावैद्यःकर्षणवृंहणाख्यंचिकित्सितंकुर्वीतित्यन्वयः॥हेत्वादिति॥हेतुश्चआदिरूपंचआकृतिश्चसात्म्यंचजातिश्चतद्वैराश्चतेहेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदाः॥तैः तत्रहेतुर्निदानं॥

आदिरूपंसामान्यंतत्पञ्चरूपंजातिः संप्राप्तितेरेरानिरनादिसंप्राप्यंतानांभेदाः।यथानिदानंसंनिकर्षंविप्रकर्षभेदेनद्विधा। पूर्वरूपमपिसामान्यंविप्रकृष्टंच।द्विधासंप्राप्तिभेदाः।तेसंख्याविकल्पप्रधानत्वलक्षणं।तेषांलक्षणंलंघनादिबृंहणादिवल कररसायणंवाजीकरणादि।चिकित्सितस्यद्विविधोपक्रमत्वात्।लंघनंबृंहणाचोरेवग्रहणं।यदुक्तंवाग्भटेउपक्रमस्यहिद्वि त्वाद्विधैवोपक्रमोमतः।एकःसंतर्पणस्तत्रद्वितीयश्चापतर्पणः।।बृंहणेलंघनेचपर्यायावुदाहृतौ।।एवंभूतंलंघनंबृंहणं

त्वेतिसंरेहमुपास्य भावनीयाविविधप्रभावाः।।४।।स्वाभाविकागंतुककायिकांतरारोगाभवेयुःकिल कर्मरोषजाः।।तच्छेदनार्थंदुरितापहारिणःश्रेयोऽभयात्योगवरान्नियोजयेत्।।५।।प्रयोगानागमात्सिद्धान्यत्य श्वरत्वमानतः।।सर्वेलोकहितार्थायवक्ष्यामस्यनतिविस्तरात्।।६।।

क्वचिच्चिकित्सितंसुयोगैःक्वाथचूर्णारिगणैःकुर्वा

तद्रत्यर्थः।निदानादिरोगज्ञानेसतिचिकित्सार्थमौषधज्ञानार्थंपद्यमाह।।द्व्यौषधीनामितिं।द्व्यौषधीनांवहवःप्रभेदाविस्फरंतीप्रकटीभवंतिवंशरकानांरेवानामिव।तान्भेदान्नवनव्यादिभ्यःज्ञात्वासंरेहंउपास्यदूरिकृत्यविविधप्रभावाः।। श्रीः।।

संभावनीयाविचारणीयाःद्व्यौषधयोहरीतकीप्रभृतयः।तासांभेदजीवंत्यादयस्तान्।यथावृंदारकानांवहवःप्रभेदास्तथौषधी नामयीति।औषधभेदज्ञानार्थंपद्यमुक्त्वारोगभेदज्ञानार्थंपद्यमाह।।स्वाभाविकेत्यादि।स्वभावेनभवंतीतिस्वाभाविकाः।क्षुत्पि पासाजरानिद्राप्रभृतयः।स्वाभावोत्याज्यःसहजोधर्मः।।आगंतुकाभूताभिसंगाद्यः।कायिकाअजीर्णादयः।आंतरामानसि काःकामशोकभयाद्यः।एतेस्वाभाविकाद्यः।कर्मरोषजाभवेयुः।कर्मजाकुरूक्षयाद्यः।रोषजाज्वरादयः।तच्छेदनार्थंरोषरो

अथानुक्रमिका।।प्रथ[illegible]स्याद्वैद्यपरीक्षानंतथा।।नाडीपरीक्षादिविधिस्ततोदीपनपाचनं।।७।।ततः कालादिकारज्ञानमाह।[illegible]तथा।।रोगाणांगणनाचैवपूर्वंखंडोयमीरितः।।८।।श्रीरामायनमः।।

गनानागंयेदुरितापहारिणोदुरापहारिणः श्रेयोमयान्कल्याणदायिनोयोगान्नियोजयेत्वैद्यइतिशेषः।।पस्वकपोलकल्पिते षधर्मीनाह।।प्रमाणसिद्धान्।।आगमोक्तान्प्रयोगान्क्रमदर्शनज्ञानमाह।।प्रयोगानिति।।तश्चआगमात्सिद्धान्प्रयोगान् वक्ष्यामीत्यन्वयः।कस्मैसर्वलोकहिताथायकिंविशिष्टान्प्रयोगान्।अनतिविस्तरान्।।आगमोवेदः।आत्मानोनुग्रहोवातथा

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आगमाख्यशास्त्रमत्यानामाममान्य?

ग्र. टी. ३

त्रपरत्रच। आगमशास्त्रमत्यानामामास्त्वत्वार्थवेदिनाऽति। यद्वा आगम। आयुर्वेदशास्त्रं तस्मात् सिद्धान्। प्रत्यक्षादिनियत्किंचिदिवार्थस्यसाक्षात्कारित्वानंनरेवप्रत्यक्षंतत्राहि। मनोनुगतमर्थांतंवस्तुप्रत्यक्षमुच्यतेंद्रियाणतसंतानंवस्तुतत्वेभ्रमः स्मृतः। तस्मात्। तस्यदृष्टांतोयथा। यथासूर्यावलोकनात्नासाग्रेसत्रवतिप्रवेशाच्चक्षुतः प्रादुर्भावः अनुमीयतेज्ञायतेयेन तदनुमानंतस्मात्। तस्यदृष्टांतोयथा। प्रनरेधल्येचंदनघतोपरघ्यायांतत्वविविशेषणवलयनाभ्यामनुमीयतेअत्रशास्त्र

स्वरसःकाथफांढोचहिमःकल्यश्चचूर्णकं॥तथैवगुटिकालेहौस्नेहःसंधानमेवच॥९॥

मिति। अनतिविस्तारानीति। नविद्यतेअतिविस्तारोएथांतेनातिविस्तारानतिविस्तारान्। अल्पान्ग्रंथांतरापेक्षयाअल्पान्। यतोग्रंथांतरेज्वरप्रकरणेवस्तुप्रयोगालिखिता। अतोत्रअनतिविस्तरान्। अल्पान्ततस्मालरोषःग्रंथक्रमतात्पर्यमतुक्रमणिकामाह। प्रथममित्यादि॥ई॥अथंपरिभाषादिरोगगणनांतत्पूर्वखंडःमयाप्रथमंईरितः कथितःतत्रपरिभाषापरिसमेता

ग्रथंतेउच्यतइतिपरिभाषाऔषधप्रमाणगणनां। सामागधीकालिंगगीचेतिद्विधातद्दृश्यते॥

भेषज्यारब्धानकमितिभेषज्यंऔषधंतस्यारब्धानकंकथनंनवंवायुरणंवायोऽग्निरित्यादि। नाडीपरीक्षादिति। नाडीपरीक्षाशेषज्वरादि। विज्ञानात्मिकाआदिग्रहात्सन्नरूपतरोगीलक्षणानि। ततः दीपनं अग्निदीपनं। पाचनं आमादिग्रहणं। ततः कषायादिकंज्वरं। स्वेदिकाच। ततः आहारादितिः। आदिग्रहात्मंसमित्यादि। ततः रोगाणांगणनाएतावान्पूर्वखंडः॥८॥अथंस्वरसादिरसांतः

धातुमुद्धिरसाश्चैवखंडोयंमध्यमःस्मृतः॥स्नेहपानंस्नेहविधिर्वमनंचविरेचनं॥१०॥ततःस्कस्नेहवस्तिःस्यात्तत श्चानुवासनिरूहणं॥ततश्चायुतरोवस्तितोनस्यविधिस्त्रयः॥११॥धूमपानविधिश्चैवगंडूषादिविधिस्तथा॥लेपादी नांविधिरख्यातस्ततःशोणितविच्युतिः॥१२॥नेत्रकर्म्मप्रकारश्चखंडस्यादुत्तरस्त्वयं॥द्वात्रिंशत्संमिताध्यायैर्युक्तेयंसंहि

मध्यमखंडःस्मृतःकथितःस्नेहपानादिज्ञानार्थमुत्तरतंत्रक्रममाह॥९॥सुगममत्यत्न॥ग्रंथाध्यायश्लोकसंख्यार्थंपद्यमाह॥१२॥मानेनपरिमाणेनविनाद्रव्यानांऔषधीनांयुक्तिःयोजनाकचिन्नज्ञायतेअतः अस्मान्प्रयोगकार्यार्थंमानंत्रसरेण्वादिमपाउच्यते॥तन्मानंद्विविधंकलिंगमागधंचतद्दृश्यति॥परिभाषायामादौत्रसरेणुर्दर्शनंत्रसरेणुमाह॥१३॥श्रीरामायनमोनमः॥

साकथ्यतेबुधैः॥ षड्वंशीत्रिमरीचित्स्यद्ते२

मु॰ टी॰ प्रे॰ ४

परिमाणेलक्षणमाह॥यंशांतरात्जालांतरगतेसूर्ययत्सूक्ष्मंदृश्यतेरजः।तस्यत्रिंशंशतोभागःपरमाणुसउच्यते॥त्रसरेणुस्त्रयस्त्र्यंशाद्वंशीतंतःमरीचिरुत्पद्यते।ततोमरीचिमाह॥१४॥जालांतरगतैसूर्यकरैर्वंशीविलोक्यते॥ताभिःषड्वंशिभिर्मरीचिस्यात् ताभिःषड्मरीचिभीरजिकाभवेत्।वंशरंध्रप्रविष्टंयद्रजस्तद्वंशीतस्यत्रिंशतपरमाणूनांयासंख्यासावंशीत्यर्थः।रजिकायाः

षड्वंशीतिस्तुतान्यत्रश्लोकानांगणितानिच॥अथमागधिपरिभाषा॥त्रमानेनविनायुक्तिर्व्यवहाणांजायतेक्वचित्॥ततःप्रयोगकार्यार्थंमानमत्रोच्यतेमया॥१४॥त्रसरेणुर्बुधैःप्रोक्तस्त्रिंशतापरमाणुभिः॥त्रसरेणुस्त्रयस्त्र्यंशा येनाम्नावंशीनिगद्यते॥१५॥जालांतरगतेर्भानुकरैर्वंशीविलोक्यते॥षड्वंशीभिर्मरीचिस्यात्ताभिःषड्भिश्च रंजिका॥१६॥तिसृभिर्रीजिकाभिश्चसर्षपःप्रोच्यतेबुधैः॥यवोऽष्टसर्षपैःप्रोक्तोगुंजास्यात्तच्चतुष्टयं॥१७॥ श्रीः

सर्षपउद्ग्रहणात्सर्षपमाह॥१५॥तिसृभिःरजिकाभिःसर्षपः अष्टसर्षपैर्यवःतच्चतुष्टयंगुंजा॥यवगुंजातोमाषरंकप्रमाणमाह॥ १६॥षड्भिरजिकाभिःमाषःस्यात्।सएवहेमधानकश्चतुर्भिर्मीषैः शाणःसएवधरणःसएवटंकः शाणपर्यायःटंकात्कोलमाह

श्लो॰ ४

॥१७॥श्रीरामः॥

टंकइतिश्चैवधरणपर्यायःतद्द्वयंटंकद्वयंकोलउच्यतेसएवकोलःपर्यायत्रयेणस्रुवःसःउच्यतेवटकश्चोच्यतेद्रक्षणश्चनिगद्यतेइति कोलाः॥कर्षप्रमाणंतस्यपर्यायांश्चाह॥१८॥कोलद्वयंचकर्षस्यात्॥कोलएंकद्वयानां॥कोलद्वयेटंकटंकचतुष्टयानांस्यात्कर्षः॥पाणि श्चणिकःउदुंबरंतःकर्षपर्यायवाचकाःकर्षार्धपलंतस्यपर्यायंचाह॥२०॥कर्षाभ्यांद्वाभ्यांअष्टटंकानां॥अर्धपलंचतदेवस्रुक्तिःअ

षड्भिस्तुरक्तिकाभिःस्यान्माषकोहेमधानकः॥माषैश्चतुर्भिश्शाणःस्यात्धरणःसनिगद्यते॥१८॥टंकसएव कथितस्तद्द्वयंकोलमुच्यते॥स्रुवःसोवटकश्चैवद्रक्षणःसनिगद्यते॥१९॥कोलद्वयंचकर्षःस्यात्सप्रोक्तःपा णिनामिका॥अक्षःपेचुःपाणितलंकिंचित्पाणिश्चतिंदुकं॥२०॥विडालपदकंचैवतथाषोडशिकामता॥कर मध्येहंसपदंसुवर्णकवलग्रहः॥२१॥उदुंबरश्चपर्यायैःकर्षएवनिगद्यते॥स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलंस्रुक्। क्तिरष्टमिकातथा॥२२॥ ॥२२॥

ष्टमिकाचसेवस्रुक्तेःप्रमाणंतस्यपर्यायंचाह॥स्रुक्तिभ्यांद्वाभ्यांपलंतेयंपलात्प्रसृतीमाह॥द्वाभ्यांपलाभ्यांप्रसृतिर्ज्ञेयासाद्वात्रिंशत्टंका नांभवति॥पर्यायत्रयेणप्रसृतिरेवमस्तत्रतिनिगद्यतेप्रसृतेरंजलिकामाह॥२३॥प्रसृतिभ्यांद्वाभ्यांअंजलिःस्यात्॥२२॥ ॥२२॥

सअंजलिस्त्रयुषष्टिटंकानांभवतिसएवांजलिः।पर्यायशब्देनकुडवःअर्धशरावश्चअष्टमानंचसएवकुडवाभ्यांचमानिका॥द्वाभ्यां
कुडवाभ्यांमानिकाभवति॥अष्टविंशतिउत्तरशतटंकानांमानिकातस्याःपर्य्यायमाह॥२३॥मानिकापर्य्यायवाचकःशरावअर
पलंचशरावात्प्रस्थमाह॥द्वाभ्यांशरावाभ्यांप्रस्थंभवेत्॥प्रस्थःषट्पंचाशदुत्तरद्विशतटंकानांप्रस्थाढकमाहचतुःप्रस्थेढकं
भवेत्॥चतुर्विंशोत्तरसहस्रटंकानामाढकंतदेवभाजनंकंसपात्रंचचतुःषष्टिपलश्चेतिकंसपात्रेइतिपाठःकंसंचपात्रंचकंसपात्रे

शुक्तिभ्यांचपलंज्ञेयंमुष्टिरामंचतुर्थिका॥प्रकुंचषोडशीविल्वंपलमेवप्रकीर्त्यते॥२३॥पलाभ्यांप्रसृतिर्ज्ञेयाप्रसृत
श्चनिगद्यते॥प्रसृतिभ्यामंजलिःस्यात्कुडवोर्द्धशरावकः॥२४॥शरावाभ्यांभवेत्प्रस्थःचतुःप्रस्थैस्तथाढकं॥भाजनं
कांसपात्रंचचतुःषष्टिपलश्चसः॥२५॥अष्टमानंचसज्ञेयःकुडवाभ्यांचमानिका॥शरावोषपलंतद्वज्ज्ञेयमत्रविच

कंसभिन्नेभिन्नातथाचवोपदेवशतश्लोक्यां॥कंसहरीतकीपाठः कंसेपात्रसमूलजइतिमनुभाजनं।पात्रंचोक्तंकथंपुनरुच्यतेएकार्थानुवादि नांशब्दानांनपुनर्दोषः आढकातद्रोणंतत्पर्य्यायश्चाह॥२४॥चतुर्भिराढकैर्द्रोणउच्यतेसद्रोणः षण्णवत्युत्तरचतुःसहस्रटंकानांभवतिस एवद्रोणःपर्य्यायशब्देनकलसःनल्वणःअर्मणःउन्मानंघटोराशिश्चेतिद्रोणात्सूर्पश्चूर्पीद्रोणीएतावाह॥२५॥द्वाभ्यांद्रोणाभ्यांशूर्पकुंभोभवे

सःशूर्पकुंभश्चाधिकोनविंशोभाराष्टसहस्रटंकानांभवति॥चतुःषष्टिशरावकःसचद्वाभ्यांशूर्पीभ्यांद्रोणीभवेत्॥साद्रोणीतुर्याधिका
त्रिंशदुत्तोत्तरषोडशसहस्रटंकानांभवति।सःपर्य्यायशब्देन।अत्रवाहोभिन्नःगोणीभिन्नानवाहोगोणीद्वयेकपरं।तयाचामरसिंहः॥
अस्त्रियामाढकंद्रोणःखारीवाहोनकुंचकः।कुडवःप्रस्थइत्याद्याःपरिमाणःपथकूरयक्।१६।३८४।द्रोण्याःखारीतत्पर्य्यायमाह॥
२६॥सूक्ष्मबुद्धिभिःपुरुषैःद्रोणीचतुष्टयंखारीकथितासूक्ष्मबुद्धिभिः।चतुःसहस्रपलिकाषट्नवत्यधिकाचसा।सूक्ष्मबुद्धिभिःपुरु

चतुर्भिराढकैर्द्रोणःकलशोनल्वणोर्मणः॥उन्मानंचघटोराशिर्द्रोणःपर्य्यायसंज्ञितः॥२७॥द्रोणाभ्यांशूर्पकुंभोचचतुः
षष्टिशरावकाः॥शूर्पीभ्यांचभवेद्रोणीवाहोगोणीचसास्मृता॥२८॥

षैःद्रोणीचतुष्टयेखारीकथितास्यखारीचतुष्टयद्रोणानांषडत्रिकत्रपंचाशदुत्तोत्तरपंचषष्टिसहस्रटंकानांभवति॥६५॥५२॥३६॥
सेचखारीपर्य्यायशब्दैःषट्नवत्यधिकाचतुःसहस्रपलिकाउच्यतेखार्याभारःप्रमाणमाह॥२७॥पलशतंतुलाज्ञेया॥तत्पलंषो
डशशतटंकानांभवति॥एषःसर्वत्रनिश्चयःननुमाषादारभ्यखारीपर्य्यायानांभवति॥एषसर्वत्रनिश्चयं॥तंक्रमाहुर्हितमानमुक्तं

तदंतेभारस्यहीनेमानेतदंतेतुलयाहीनेतत्कथंसुतक्रमःसउच्यते।यंश्चक्रुमतेतुमाषादारभ्यखारीपर्य्यंतमेवमानेपरमितं।भारतु लामानंतुअनुक्तत्वात्।क्षिप्रंज्ञेयंयंयश्चानार्थेअतोग्रेउक्तं।संख्यापरिमाणंपद्यंमाषटंकेत्यानांखारीपर्यंतं।अतोनदोषःतदेवाह ॥२८॥एतेमाषाद्ययःखारीपर्यंतंयथोत्तरंचतुर्गुणोज्ञेयाःचतुर्माषाणांरंकःचतुःरंकानांकर्षःचतुःकर्षाणांविल्वंपलंचतुर्विल्वा

द्वेणीचतुष्टयंखारीकथितासूक्ष्मबुद्धिभिः॥चतुःसहस्रपलिकाषण्णवत्यधिकाचसा॥२९॥पलानांहिसहस्रं तुभारएकःप्रकीर्तितः॥तुलापलशतंज्ञेयासर्वत्रैवेषनिश्चयः॥३०॥माषटंकाक्षविल्वानिकुडवःप्रस्थमाढकं॥राशिर्गोणीखारिकेतियथोत्तरचतुर्गुणा॥३१॥

माकुडवःचतुष्कुडवानांप्रस्थःचतुःप्रस्थानामाढकंचतुराढकानांराशिःनत्वणपर्य्यायःचतुर्णांराशीनांगोणीचतुर्गोणीनांखा रीसाखारीषोडशमणानांभवतिपरिमाणेइत्यर्द्धसुकद्रव्याणांसममेवमानेनाधिकं॥प्रस्थादारभ्यद्विगुणंभवतीत्याह॥प्रस्था दिमानमारभ्याद्विगुणंतद्वार्द्धलक्षणमाह॥३०॥तुलाषड्गुणमानेनास्तीतितदाह॥३१॥श्रीमत्सीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः॥

शिव
६

द्वादशगौरसर्षपैः पीतसर्षपैः यवः प्रोक्तः यवद्वयेन गुंजास्यात् त्रिगुंजो वल्ल उच्यते ॥३७॥ सुवर्णमेरकानंतरं गद्याणकर्षपलप्रमाणमाह ॥ षड्भिर्मीषकैः गद्याणस्यात् दशमाषिकः कर्षः स्यात् पंचगुंजात्मको माषः षोडशमाषकात्मक इत्यमरसिंहः तथाच तेषोडशमाषैर्पलं तच्चदशगद्याणमितं चतुःपलैः कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मानाः कथिताः इति कलिंगपरिभाषानंतरं द्रव्यनिर्णयमाह ॥३८॥ हीति ॥ निश्चयेन विडंगकृष्णामांविना तथागुडधान्याज्यमाक्षिकैर्विना अखिलकर्मसु नवान्येवद्रव्याणि योज्यानी

यतोमेदाग्नियोद्वाहीनसत्वानराःकलौ ॥ अतस्तन्मात्रतोयोग्याप्रोच्यते सुद्दसंमता ॥३७॥ यवोद्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यतेबुधैः ॥ यवद्वयेनगुंजास्यात्त्रिगुंजोवल्ल मुच्यते ॥३८॥ माषोगुंजाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ स्याच्चतुर्मीषकैः शाणः सनिष्कः टंक एवच ॥३९॥

विडंगादीनितुपुरातनान्येवग्राह्याणि घृतंरोगउन्मादरोगेपुरातनस्यैवविहितत्वात् ॥ नआरोग्येपुरातनंतन्नसद्यस्करमेवगुणदंमाक्षिकंमधुगुडूच्याद्याआर्द्रा एवयोज्यानद्विगुणाएतत्प्रमाणार्थंपद्यमाह ॥३९॥ ॥३९॥ ॥३९॥ ॥३९॥ ॥

शिव ७

सर्वकर्मसुकीदृशंद्रव्यंयोज्यंतदाह ॥ शुष्कंतयानवीनंद्रव्यंओषधंसकलकर्मसुयोज्यं ॥ आर्द्रंद्विगुणंयुंज्यादिति सर्वत्रनिश्चयः गुडूच्यादिनवीना अनुक्तकालमात्रागमात्रेषुकदा किंकार्यीतदाह ॥३॥ औषधमक्षणार्थंमनुक्तेकालेप्रमाणंस्यात् ॥ अंगेऔषधांगेअ

गद्याणोमाषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ॥ चतुःकर्षैः पलंप्रोक्तं दशप्राणमितंबुधैः ॥४०॥ चतुःपलैश्चकुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ कलिंगमागधंचेतिद्विविधंमानमुच्यते ॥ कलिंगमानमाद्यंस्यान्मानंमानविदोविदुः ॥४१॥ इतिकलिंगपरिभाषा ॥ नवान्येवहियोज्यानिद्रव्याण्यखिलकर्मसु ॥ विनाविडंगकृष्णाभ्यांगुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥१॥ गुडूचीकुटजोवासाकृष्णेंद्रयवतावरी ॥ जीवंतीधासहचरीशतपुष्याप्रसारिणी ॥२॥ चूर्णस्नेहासवालेह्यामायूक्ष्वरनान्विता ॥ कषायशेषयोश्चान्नयुज्यतेरक्तचंदने ॥ प्रयोक्तव्यासदैवार्द्राद्विगुणानेवकारयेत् ॥ शुष्कंनवीनंयत्तद्द्रव्यंयोज्यंसकलकर्मसु ॥३॥ आर्द्रंचद्विगुणंयुंज्यादेषसर्वत्रनिश्चयः ॥ कालेनुक्तेप्रमातंस्यादंगेनुक्तेजराभवेत् ॥४॥

नुक्तेजरास्यात्अनुक्तेमानेपरिमाणेसाम्येसात् ॥ पात्रेऔषधमक्षणार्थेअनुक्तेमन्मयंपात्रेस्यात् ॥ पुनरुक्तेऔषधेकिंकर्त्तव्यंतदे कि ॥४॥

यस्मिन्योगेचूर्णोहोएकमप्योषधंपुनरुच्यते॥मानतोद्विगुणंप्रोक्तंतद्द्रव्यंतत्वदर्शिभिः।तद्द्रव्यंऔषधेतत्वदर्शिभिःवैद्यैर्मानतःद्विगुणंप्रोक्तं।रक्तंश्वेतंचंदनंकस्मिन्द्रव्येतदाह॥५॥चूर्णाद्योलेपांताश्चेतचंदनान्विताःसुस्तराम्राभ्रःरक्तचंदनमेवयुज्यतेरलेहघृततैलादि।औषधीनांतथाचूर्णादीनांकरास्वगुणतोहीनवीर्यंकंभवतीत्याह।वर्षांतऊर्ध्वंतद्रूपंऔषधंहीनंभवेत्॥वर्षात्संवत्सरात्परंहीनंहीनगुणंलेभे।तथागुटिकादिवत्संवत्सरात्परं॥घृततैलाद्याहीनवीर्याःस्युःकिंभूताघृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकाःचत्वारोमासाअधिकाएवुक्तेच

मानेनुक्तेचसाम्यंस्यात्तत्रेनुक्तेचमन्मयं॥एकमप्योषधंयोगेयस्मिन्यत्पुनरुच्यते॥५॥मानतोद्विगुणंप्रोक्तंतद्द्रव्यंतत्वदर्शिभिः॥चूर्णस्नेहासवालेहाःप्रायसःश्वेतचंदनान्विताः॥कषायस्नेहयोश्चात्रयुज्यतेरक्तचंदनं॥गुणहीनंभवेद्वर्षादूर्ध्वंतद्रूपमौषधं॥४६॥

तुर्मासाधिकाःबोडशमासादित्यर्थीयंग्रंथांतरेच।घृतादीनांबोडशमासिकामयाचोक्ता॥तथाचआत्रेयणनारायणादिनैतेलेषुकल्याणादिघृतेषुकुटजाद्यवलेहेषुवीर्यंबोडशमासिकमितिअन्यएवमाहुः॥स्नेहपक्वमपक्वंवाचिरस्थापिगुणाधिकंनत्वयंउच्यते॥अत्रस्नेहशब्देनतैलमुच्यते॥तदुक्तंपथ्यावय्योघृतमेरात्परंपक्वंहीनवीर्यंप्रजायते॥तैलपक्वमपक्वंवाचिर

स्थापिगुणाधिकं॥हीनाःस्युर्घृततैलाद्याःचतुर्मासाधिकाइति।यदुक्तं।तद्रोजनविषयेद्रेयंयत्रैवनेत्ररोगउन्मादरोगेयतःपुरातनमेवोक्तं।यदुक्तं योग्ययोन्नमेवाज्यंभोजनेतपनेश्रमे॥इतिसर्पिःपुराणंविमलंत्रिरोषतिमिरापहं।अतोनदोषः॥औषधस्तथाआसवाद्यातवः कियत्कालपर्यंतंगुणवंइतिआह।लघुपाकऔषधः वत्सरात्परंनिर्वीर्याःस्युःआसवाद्यातवोरसाः पुराणाएवगुणैर्युक्ताःस्युःलघुपाकोएवांतावहरीतकीगुडूच्याद्यःतथाचुक्तं।सर्वाण्येवसक्षीराणिनवीर्यवंतितेषामसंपत्तावनतिक्रांतवत्सराण्यारद्रीत।सक्षीरांशिसरसानिवीर्यवंती

मासद्वयात्तथाचूर्णंहीनवीर्यत्वमुच्यते॥हीनत्वंगुटिकालेहौलमेनेवत्सरात्परं॥४७॥हीनाःस्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा॥औषध्योलघुपाकाःस्युर्निर्वीर्यावत्सरात्परं॥४८॥पुराणाःस्युर्गुणैर्युक्ताआसवाद्यातवोरसाः॥व्याधेरयुक्तंयद्द्रव्यंगणेोक्तमपितत्यजेत्॥४९॥

धातवस्वर्णपारद्राद्र्यःरसाज्वरंकुशाद्र्यः॥४८॥व्याधेरयुक्तस्थलेअन्यद्रेयमेतदर्थंपद्यमाह॥४९॥गणेअनुक्तंगणानुक्तमपितत्रचेत्।युक्ततदाअनुक्तमपियोजयेत्॥४९॥इतियुक्तायुक्तविचारः॥उष्णशीतद्रव्यज्ञानार्थंभूमिप्रविभागीयामाह॥विंध्यशैलाद्याःपर्वताःआग्नेयाःहिमगिरिपर्वतःसौम्यःसोमगुणप्रधानःशीतलद्रव्यार्थं॥

अतस्तदेवधानितज्ञानितज्ज्ञानानिहेतुभिःउक्तश्रीतादिभिःतदनुक्तानिश्रीतोलगुणयुक्तानिस्युः॥५०॥पर्वतेतरस्थलेष्वपिओषधोभवंतितदर्थपद्यमाह॥अन्येष्वपिवनेषुउपवनेषुयानिओषधानिप्ररोहंतितानिप्रातःशुचिर्भूत्वासुमनाःसन्गृह्णीयात्सुवासरेउत्तमदिवसे॥५१॥केनविधिनाओषधंगृह्णीयादितदर्थंपद्यमाह॥मौनीमौनयुक्तःपुमान्आदित्यसन्मुखंभूत्वाशिवंहरिंनमस्कृत्यउत्तराग्रितंसाधा

अनुक्तमपियुक्तंयद्योजयेत्तन्नतद्भिषक्॥५३॥इतिसुश्रुतोक्तविचारः॥अथनिघंटौवंशेलाद्याःसोम्योद्भिमगिरिर्मतः॥अतस्तदेवधानिस्युरनुक्तानिहेतुभिः॥५१॥अन्येष्वपिप्ररोहंतिवनेषुपवनेषुच॥गृह्णीयात्तानिसुमनाःशुचिःप्रातःसुवासरे॥५२॥आदित्यसन्मुखोमौनीनमस्कृत्यशिवंहरिं॥साधारणधरादृब्धंगृह्णीयादुत्तराग्रितं॥
५३॥वल्मीककुत्सितान्पस्पृशन्गोचरमार्गजाः॥

ण्धरादृब्धेओषधंगृह्णीयात्सुश्रुतात्साधारणभूमिलक्षणमाह॥सर्वत्र
क्षणसंपन्नाभूमिःसाधारणस्मृता॥ज्ञातियत्रयंत्रैवतदुत्पानिविरोपतः॥वाग्भटेचाधन्वसाधारणेदेशेसमेसन्मृत्तिकोमृदुःसुकंधः
कोमलदेशःसमानोमरुपन्नोदत्यमरः॥५२॥साधारणभूदेशादन्यस्थलजातान्योषधान्यग्रहणात्तेतदर्थंपद्यमाह॥५३॥वाल्मीकादिना

तदोषध्यस्तथानेतादिनाताःकार्मुकसिद्धिदानवल्मीकंजंतुमन्मंकुत्सितंकदर्थस्थानेआनूपंबहुनलस्थानंजलस्थानंऊषरंऊसर
भूमिःअन्यबहुस्तरःमार्गेपंथाःजंतुनाशावद्भिरग्निःहीमंतुपारंतत्रासाद्यताःकार्मुकसिद्धिदान॥५३॥कस्मिन्नर्थेकालेकालज्ञओषधं
गृह्णीयादितदर्थंपद्यमाह॥५४॥शरदकालेअखिलकार्यंर्मसरसंओषधंग्राह्यं॥विरेकवमनार्थंचवसंतेतमजेसमाहरेत्विधिवत्

जंतुवद्भिर्हिमज्ञातानोषधाःकार्मुकसिद्धिदाः॥५४॥शरस्युऽखिलकार्यार्थंग्राह्यंसरसमोषधं॥विरेकवमनार्थंचवसंते
चसमाहरेत्॥५५॥अतिस्थूलनराग्राह्यातासांग्राह्यातचोपुधैः॥गृह्णीयात्स्वस्वमूलानिसकलान्यपिबुद्धिमान्॥
॥५६॥न्यग्रोधादेस्तचोग्राह्यासारःस्वाक्षीजकादितः॥तालीसादेश्चपत्राणिफलंस्यान्निफलादितः॥धा
नुकादेश्चपुष्पाणिसुस्यादेःक्षीरमाहरेत्॥५७॥इतिश्रीपण्डितधरेसन्नस्थानेपरिभाषाध्यायः॥१॥

नयेत्॥५४॥स्थूलसूक्ष्माणओषधीनांवरंगंग्राह्यंतेतदर्थंपद्यमाह॥५५॥सुगमं॥न्यग्रोधादीनांकिंग्राह्यंतदर्थंपद्यमाह॥५६॥न्यग्रो
धोवटःतरादीनांतचोग्राह्याःबीजोविजसारस्तरहेःसारःत्रिफलादितःत्रिफलादेःफलग्राह्यं॥५७॥बुधःपंडितःप्रायशःअतिशयेनमे

ब्रह्मयोगानुकूल सकल

भेषधंप्रशांतेऽभ्यवहरेत्भक्षयेत्।विशेषतः कफाधिक्ये।प्रातःअभ्यवहरेत्तान्नमेवस्तुरुर्शितः॥तत्रास्मिन्भेषज्यभक्षणेकालेभेदः कालविशेषतः।तत्रादावाद्येऽन्नेभक्षणादिदानेचकालोभेषजयोगकृत्तमेवप्रपंचयति॥१॥सायंतनेचमुहुश्चापितथानिशि॥नृणांमनुष्याणांभेषज्यग्रहणेऔषधउपाहारेपंचविधःकालोज्ञेयः।तमेवदर्शयंति।किंचित्सूर्योदयेजातेप्रथमः।तथादिवसभोजनेमध्यान्हेद्वितीयःकालःसा

भेषज्यमभ्यवहरेत्प्रशांतेशायशोबुधः॥कफाधिक्येविशेषेणतत्रभेदस्तुरुर्शितः॥१॥ज्ञेयः पंचविधः कालोभेषज्यग्रहणेनृणां॥किंचित्सूर्योदयेजातेतथादिवसभोजने॥२॥सायंतनेभोजनेचमुहुश्चापितथानिशि॥प्रायः पित्तकफोद्रेकेविरेकवमनार्थयोः॥३॥ज्ञेयस्तुनार्थेचभेषजंप्रशांतेतत्समाहरेत्॥एवंत्रयोत्रयमः कालोभेषज्यग्रहणेनृणां॥४॥श्रीरामायनमः॥

तंतेभोजनेतृतीयः कालः मुहुः वारंवारमितिचतुर्थकालः निशिरात्रौसंध्याकालादूर्ध्वंवाजीकरणंसेवनरोगपाचनार्थेनिश्चेवविधि तत्रात्।पाचनंनिशिदीयतेइतिउक्तत्वाच्चपंचमः इतिपंचमकालसमयः।अथप्रथमकालमाह।प्रायेत्यादि॥३॥एवंत्रयोत्रयमः कालोभेषज्यग्रहणेनृणां॥प्रायः अतिशयेनपित्तकफोद्रेके॥पित्तकफाधिक्येतथा॥

विरेकवमनार्थयोः।तत्रातेस्वल्पार्थेकुर्वीकरणेभेदरोगाक्षेपेयत्।भेषजंततत्प्रशांतेसमाहरेत्॥इतिप्रथमकालः॥अथद्वितीयकालः॥४॥अपानेगुदस्थेवायौविगुणेसतिभेषज्यंमध्यान्हेभोजनाग्रेप्रशस्यते।द्वितीयोकालमध्यान्हइतिसर्वत्रप्रयोज्यं॥अरुचौसत्यांचित्रभोज्यैःसहरुचिरंभेषजमिश्रंअनायुक्तंयथास्यात्तथासमाहरेत्भक्षयेत्।चित्रभोज्यैर्नानाव्यंजनैःविगुणेदूसादिनाचद्वितीयकालमाह॥समानवातेनाभि

इतिप्रथमकालः॥अपानेविगुणेजातेभोजनाग्रेप्रशस्यते॥अरुचौचित्रभोज्यैश्चमिश्रंरुचिरमाहरेत्॥५॥समानवातेविगुणेमंदाग्नावग्निदीपनं॥दद्याद्भोजनमध्येचभेषज्यंकुशलोभिषक्॥६॥व्यानकोपेचभेषज्यंभोजनांतेसमाहरेत्॥हिक्कास्वेपकंकंपेषुपूर्वमंतेचभोजनात्॥७॥श्रीमत्सीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः॥श्रीकृष्णायनमः॥

स्येवायौविगुणेसतिकुशलोभिषक्भेषज्यंभोजनमध्येदद्यात्।व्यानकोपेचेत्यादीनाद्वितीयकालमाह॥६॥एवंद्वितीयःकालश्चोक्तोभेषज्यंऔषधंभोजनांतेभोजनमध्येसमाहरेत्।हिक्कादिषुमत्स्वभोजनात्पूर्वंअंतेचयोज्यमितिसंबंधः॥आक्षेपकंकंपोवा तेरोगाएवंद्वितीयः कालोभेषज्यंकर्मणिप्रोक्तः भेषज्यंविगुणेपानेदूसादिभिश्चिभिःश्लोकैः।इतिद्वितीयकालः।उदानवातेकोपेतथाव्यानवाते

सांध्यभोजनेनेषज्यंदेयमितिहृस्यांलोकाभ्यांतृतीयकालमाह॥७॥उदानेकंठस्थेवायोकुपितेसतिसांध्यभोजनसम्यंतनभोजनेभेषज्यं
औषधंकासश्वासांतरेदेयंकिंभूतेउदानेस्वरभंगादिकारिणिप्राणेप्रदुष्टेइत्यादिनापितृतीयकालमाह॥८॥प्राणेप्राणवातेहृदिस्थेप्रदुष्ट
सतिसांध्यस्यभुक्तस्यांतेभाग्रयोगेकहुल्लेनधीरैः॥औषधंदीयतेइत्यंतृतीयः कालस्यात्मुहुर्मुहुरित्यादिनाचतुर्थकः॥तद्यथादिशुष्कां

एवंद्वितीयकालमुक्त्वाभेषज्यकर्मणि॥इतिद्वितीयकालः॥उदानेकुपितेवातेस्वरभंगादिकारिणि॥८॥श्वासश्वा
सांतरेदेयंभेषजंसाध्यभोजने॥प्राणेप्रदुष्टेसांध्यस्यभुक्तस्यांतेचदीयते॥९॥औषधंप्राग्रयोधीरैः कालोयंस्या
त्तृतीयकः॥इतितृतीयकालः॥मुहुर्मुहुश्चतद्यथादिशुष्कांस्वस्तगरेधुच॥

अन्नसहितंभेषजंमुहुर्मुहुरित्यादितेचतु
र्थकालः तद्यथानरंवैवंचतुर्थकालः॥ऊर्ध्वजंतुविकारेष्वित्यादिनापंचमकालमाह॥९॥इत्येवंपंचमःकालःसोक्तोभेषज्यहेतवे॥ऊ
र्ध्वजंतुविकारेषुतथाक्षेत्रवनंदहेत्॥निशिरात्रौसांध्यकालादूर्ध्वंअननंअंनांतरहितंपाचनशमनंचयत्॥भेषजंदीयतेसोयंप
चमकालःभेषजहेतवेसोक्तः॥ऊर्ध्वविकारेषुशिरोरोगादौजंतुग्रीवान्नलंतस्मिन्क्षेत्रेवनकृषीकरणं॥ ॥ ॥ ॥

हंहणंरसायणंवाजीकरणादि॥पानंदेयंपाचनं॥इतिपंचमकालः॥पंचमकालानभिधायद्रव्यादिकमाह॥द्रव्यलक्षणंतुक्रि
यावद्गुणवत्समवायिकारणमिति॥एवंभूतेद्रव्येरसाद्यःपंचावस्थाःअवस्थानमवस्थायितयःप्रकीर्त्तिताः॥अथवाअवस्थाशब्दं
स्थानवाचीविशेषयःकालिकोवस्थाद्रव्यगुणःतेनद्रव्येएकस्मिन्कालेएकस्मिन्गुणःएकस्मिन्वीर्येएकस्मिन्विपाकःएकस्मिन्द्र

व्यान्नेचभेषजंद्रव्यादितिकालश्चतुर्थकः॥इतिचतुर्थकालः॥ऊर्ध्वजंतुविकारेषुक्षेत्रेवनंदहेत्तथा॥११॥पाच
नेशमनेरेयमननंभेषजंनिशि॥इत्येवंपंचमःकालःसोक्तोभेषज्यकर्मणि॥१२॥इतिपंचमकालः॥द्रव्यर
सोगुणोवीर्य्यंविपाकःशक्तिरेवच॥संबंधेनक्रमादेताःपंचाऽवस्थाप्रकीर्त्तिताः॥१३॥श्रीरामचंद्रायनमः॥

क्तिःप्रभावः॥एवंसंबंधेनसंयोगेनयद्यसंबंधेनेत्यत्रसंबंधेनेतिपाठः तत्रसंबंधेनसम्यक्कथनेपंचावस्थाःकथिताः॥१३॥अतोद्रव्यंप्रधानं
तुश्रुतेपिचबहुधाविचारेद्रव्यमेवप्रधानंकृतं॥तथावाग्भटेतिखितंद्रव्येगुणरसादीनांश्रेष्ठतेहितरााश्रयाःपंचभूतात्मकंतुद्रव्यमधिष्ठायजाय
ते॥अथरसाः॥औरोद्रव्यरसाभिन्नात्रसमाह॥नानाद्रव्यसमाश्रिताएतेमधुरद्रव्याःषड्रसाःआख्याताःकथिताःतत्रमधुरताएतेमधुरद्रव्याः ७

द्रवितामधुरादिरसानांक्रमेणोत्पत्तिवेदनाद्रवेतस्तुक्तादिःपटुर्लवणादिस्तुरौधवादिःकटुशुंठीमरिचपिप्पल्यादिःतिक्तोनिंबकरातकक
टुकादिःकषायोहरीतकीधात्र्यादिरनभिधायपंचभूतेभ्योरसोत्पत्तिमाह॥१॥धरायादिधरायादिभिर्द्वयैर्भूतैःक्रमात्ररसभवःमधुरादि
रसोत्पत्तिःतत्रधरांबुभ्यांमधुररसोत्पत्तिःक्ष्माअनलाभ्यांअम्लरसोत्पत्तिःज्वलनाभ्यांपटुरसोत्पत्तिःज्वलनाग्निःपटुर्लवणंक्ष्माकाश

मधुरोम्लपटुश्चैवकटुस्तिक्तःकषायकः॥इत्येतत्षड्रसाख्यातानाद्द्रव्यसमाश्रिताः॥१४॥रसाद्द्रव्यप्रधानंवाद्रव्यंचेतीह
संशये॥द्रव्यमेवप्रधानंहिआचार्यकेचिदूचिरे॥१५॥अवस्थानाद्राश्रयत्वाद्गुणपंचेंद्रियैर्यतः॥प्रधानत्वाद्विमुख्यंहिनेतरे
हेतुहानितः॥१६॥आमेपक्वेरसाग्निभ्यांद्रव्यंत्वेकंयतोमतं॥रसाग्नीषोमतोद्वेनद्रव्यंतेसमंततं॥१७॥धरांबुक्ष्मानलानिलज्वल
नाकाशमारुतैः॥वाय्वग्निक्ष्मानिलैर्भूतद्वयैररसभवःक्रमात्॥१८॥

मारुताभ्यांकटुरसोत्पत्तिःमरुतोवायुःवाय्वग्निभ्यांतिक्तरसो द्वि व
त्पत्तिःक्ष्माअनिलाभ्यांकषायरसोत्पत्तिःक्ष्मापृथ्वीद्रव्यस्यपंचभूतात्मकत्वेपिकोऽत्रभूतैर्मधुरादिरसोद्भवः॥तत्रद्वियैरस्यनेनाख्यातेत १२
इतिरसाःमधुरादयइतिरसनिरुक्तिःकेनरसेनकस्येदंरसप्रधानंभवतिकोवाहेतुरित्याह॥१९॥ ॥१९॥श्रीनलीतारामचंद्राभ्यांनमः॥

धरादीनांगुणाद्रव्यःक्रमात्गुणाःस्मृताःकथिताःतत्रधरापृथ्वीतस्यागुरुगुणःअंबुजलस्यस्निग्धोगुणःवह्निस्तीक्ष्णोगुणःपव
नस्यवायोरूक्षोगुणः॥व्योम्नआकाशस्यलघुगुणः॥एवंवगुर्वादिगुणेषुअन्येगुणसंचयाअंतर्भवंतिअंतर्भूताभवंति॥इतिगु
णाः॥गुणानुक्त्वावीर्यमाह॥१७॥क्ष्माशःअतिशयेनउष्णंतथाशीतंचेतिवीर्यंद्विविधंभवति॥तद्वीर्यंद्रव्याश्रयं॥द्रव्यमेवआश्र

तन्नाद्याांमारुतंघ्नंतित्रयःस्निग्धादयःकफं॥काषायतिक्तमधुरःपित्तमन्येतुकुर्वते॥इतिरसाः॥गुरुःस्नि
ग्धश्चतीक्ष्णश्चरूक्षोलघुरितिक्रमात्॥धरांबुवह्निपवनव्योम्नांक्ष्माद्यागुणाःस्मृताः॥१६॥एवंवांतर्भवंत्य
न्येगुणेषुगुणसंचयाः॥इतिगुणाः॥वीर्यमुष्णंतथाशीतंक्ष्माद्यैर्द्रव्यसंश्रयं॥१७॥यत्सर्वमग्निषोमीयं
दृश्यतेभुवनत्रय॥अत्रैवांतर्भवित्यंतिवीर्याण्यनियानिच॥१८॥

यंस्मान्नयस्ययत्॥यस्मात्सर्वंभुवनत्रयंअ
ग्नीषोमीयंदृश्यते॥अग्निमयंसोममयंच॥आग्नेयस्यरजसः॥सोममप्यस्यवीर्यस्य॥यान्यन्यान्अष्टविधानिवीर्याणितान्त्रैव
द्विविधवीर्येभवंतितदुक्तं॥सुश्रुते॥तद्वीर्यंद्विविधमुष्णंशीतंचाग्नेयसौम्यत्वाद्यागतः॥केचिदष्टविधमाहुःउष्णंशीतंस्निग्धं
रूक्षंविशदंपिच्छिलंमृदुतीक्ष्णंचेति॥इतिवीर्यं॥१८॥

मिश्रतयापटुर्लवणः। मधुरंपच्यते। नमधुरंकुलापच्यते॥ मधुरमम्लरसत्रक्रियाविशेषणत्वात्। नघुंसके। आम्लआम्लमेपच्यते। प्रायशः कषायकटुतिक्तानांपाकः कटुरेवस्यात्। मधुराःकस्यहोषस्यकोपोभवतीत्याह॥१९॥ मधुरात्मधुररसात्श्लेष्माजायते। अम्लात्अम्लरसात्पित्तंजायते। कटुकात्कटुकरसात्वायुःजायतेएतानिकर्माणिविपाकतःजायते॥ अनुकेचित्पतिरसंपाकमिच्छंतिकेचित्त्रिविधमिच्छंति। मधुरमम्लंकटुकंचेतिरुनसम्यक्॥ आगमेद्विविधएवपाकोमधुरकटुकश्चतेन

इतिवीर्य्ये॥ मिश्रःपटुश्चमधुरमम्लोम्लंपच्यतेरसः॥ कषायकटुतिक्तानांपाकःस्यात्प्रायशःकटुः॥१९॥ मधुरज्जायतेश्लेष्मापित्तमम्लाच्चजायते॥ कटुकाज्जायतेवायुःकर्म्माण्येतानिपाकतः॥२०॥ जाठरेग्नेस्तुसंयोगात्यदुद्रेतिरसांतरं॥ रसानांपरिणामोतेसविपाकइतिस्मृतः॥

मेधुराख्योगुरुःकटुकाख्योलघुरिति॥ तत्रपृथिव्याएतेवाय्वाकाशगोद्वैविधंभवतिगुरुतालघुताचगुणसाधर्म्यात्। पृथिव्यापःश्चगुर्व्यः॥ शेषानीतिलघूनितस्माद्विविधएवपाकः। सुश्रुतमतेतुवातघ्नपित्तघ्नएतोचगुरुपाकःप्रकीर्तिताः। लघुपाकः कफघ्नस्यादितिधन्वंतरेर्वचः॥१॥ यत्तेवेतद्विसुश्रुतेणाप्येवंकथयमु

ष्मधुरस्त्रामम्लपाकःश्लेष्मापित्तकरोस्मृतः॥ उक्तंकुलत्थाः

पाकेम्लाः कफपित्तकराःस्मृताः॥१॥ तत्राच्यते॥ अम्लकारित्वसामर्थ्यादम्लपाकावुक्तोनार्थोम्लपाकत्वेनेतिचरदृढधन्वंतरिमतेद्विविधएवपाकः मधुरःकटुकश्चेति। चरकेत्रिविधएवस्वीकृतःतदुक्तं। घृतक्षीरादिमधुरमम्लोम्लंपच्यतेरसः। कषायकटुतिक्तानांपाकःस्यात्प्रायशःकटुः॥१॥ प्राङ्नागार्जुनधरेणापिचरकवान्नदमतंस्वीकृतंतथाचविपाकलक्षणं। तत्राचसुश्रुते। आम्लाद्विकफलेवकेयथैवरवलुपूर्वरसस्तिरोभावात्। प्रादुर्भवेदसोन्यःपरिणामस्तथाहारोनतुरसस्यरसांतरेणपरिणमत्येवन्तर्हिआम्लस्याम्लः

इतिपाकः॥ प्रभावस्तुयथाधात्रीत्वकुचःस्वरसादिभिः॥ समापिकुरुतेरोगत्रितयस्यविनाशनं॥२१॥ २१॥ २१॥

मधुरस्यमधुरएवकथंतत्राचोक्तं। पचत्यम्लरसश्चामलमितिमोक्तंचुरावुधेः॥ अथागतेयथादुग्धंमधुरंमधुतांव्रजेत्। शालिमुद्गादयःकीर्णाःप्रकृतिंनत्यजंतिहि। तथाचात्रेये। स्वादुःपटुश्चमधुरमम्लोम्लंपचतेरसः सुश्रुतमतेअम्लपाकएवनास्ति। इतिधन्वंतरिमोक्तंपाकोम्लोनास्तिकुत्रचिदित्युक्तेः मधुरस्यमधुरएवेतिस्वभावः॥ इतिविपाकः॥ अथशक्तिः॥ शक्तिःप्रभावःविपाकमुक्त्वाप्रभावमाह॥२१॥ क्वचित्तुकेवलमेवद्रव्यंप्रभावात्कर्मकुर्यात्। यथासद्रव्वीजटाशिरोवद्ज्वरंहंति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्वत्।गंधांतरेहिताहितभेदनद्विविधःप्रभावः।तत्रचद्रव्याणांसर्वेषांप्रभवःप्रभावोस्तिहिताहितः।हितावेतिकेचिद्हितोवापिकेवलःशिलाजित्वभयादीनांप्रभावोहितएवतुअहितःसर्वपशुकेतत्प्रभावमकमूलके॥२१॥द्रव्याश्रियत्वेनरसादीनांस्वस्वकर्मणिगुणोत्कर्षमाह॥२२॥द्रव्यंसमाश्रित्यथेरसाद्यंतेसंस्वंकर्मप्रकुर्वंति।क्वचिद्रसःस्वकर्मकरोति।क्वचिद्गुणाःस्वकर्म

क्वचित्तुकेवलद्रव्यंकर्मकुर्योत्प्रभावतः॥ज्वरहृतिशिरोवध्वासहृद्देवीभरद्वया॥२२॥हृतिप्रभावः॥क्वचिद्रसोगुणोवीर्यविपाकःशक्तिरेवच॥कर्मस्वंस्वंप्रकुर्वंतिद्रव्यमाश्रित्यथेस्थिताः॥२३॥हृतिद्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाः॥चयकोपसमायस्मिन्दोषाणांसंभवंतिहि॥ऋतुषट्कंतदाख्यातंरवेरंशेषुसंक्रमात्॥२४॥

करोति।क्वचिद्वीर्यं

स्वकर्मकरोति॥क्वचिद्विपाकःस्वकर्मकरोति।क्वचित्शक्तिप्रभावःस्वकर्मकरोतिःहृतिद्रव्यरसगुणवीर्यप्रभावाः॥२३॥यस्मिन्ऋतुषट्केदोषाणांवातपित्तकफानांचयकोपशमनंभवंतितन्नेवंऋतुषट्कंशिशिरादिषुरवेःसंक्रमात्॥आख्यातंद्रानीवातादीनांचपाद्यर्थंभेषादिराशेःषड्तुलक्षणमाह॥२४॥भेषत्रयोएतौद्वौशीतौष्ण्यौउक्तःकथितः।ननुसुश्रुतेवर्षादयः

शिशिर
२४

अत्रभेषांद्योवसंतास्तत्कथं।अत्रदोषेसुवातस्यैवप्राधान्यात्।ग्रीष्मेचयस्यात्सुतस्यैवाद्यविधानं॥अतोनदोषः।यत्तुसुश्रुतेरुद्भवर्षाशरद्धेमंतवसंतग्रीष्मप्रावृडःषट्ऋतवोभवंतिदोषोयःचयःप्रकोपोयःशमनंनिमित्तंतेतुमाद्यपद्यद्यनद्विमासिकेनसमाख्याताद्रूक्षक्लेदतत्तिस्यैवपाचकक्लेदनप्राधान्यात्।चपादिकमुक्तमित्यभिप्रायः।प्रावृण्मिथुनकर्कयोरिति।मिथुनकर्कयोःप्रावृड्भवति।सिंहकन्येएतेद्वेशरद्वर्षाःस्मृताः।तत्रवर्षाप्रावृषोरभेदोविवक्षयाग्रहणंतत्कथं।यतःसुश्रुतवाग्भट्टाद्योशिशिरादिहेमंतांताः

ग्रीष्मेमेषवृषेप्रोक्तःप्रावृट्मिथुनकर्कयोः॥सिंहकन्येस्मृतावर्षातुलाद्यलिकयोःशरत्॥२५॥धनुर्मकरहेमंतौवसंतःकुंभमीनयोः॥ग्रीष्मसंचीयतेवायुःप्रावृट्कालेप्रकुप्यते॥२६॥

षट्ऋतवःउक्ताः।यदुक्तंकाश्यपेहिमासैर्द्विसंख्यैर्मासाद्यैःक्रमात्षट्ऋतवःस्मृताः॥शिशिरोथवसंतश्चग्रीष्मोवर्षाशरद्धिमाः॥उच्यते।सुश्रुतेऋतुषट्कस्यद्वैविध्यमुक्तं।शिशिरादिहेमंतांवर्षादिप्रावृडंतंस्वीकृतं॥ज्वरादौहेमंतातविहायचयकोपशमनार्थेवर्षादिप्रावृडंतंस्वीकृतं॥ज्वरादौतस्यैवप्रयोजनत्वात्॥तत्रशिशिरस्यहेमंतेप्रयोजनत्वात्॥अथवर्षाप्रावृषोर्भेदःकृतः।प्रथमोविशेषःकालःप्रावृत्तस्यानुबंधो

वर्षासंचयात्मकोपोबलवान्

तस्यचिकित्सितंसंशोधनमधिकृत्यवर्षाद्योहिताः।अतोवर्षादयोभिन्नाऋतवः।सुश्रुतेशोधनमधिकृत्यसंचयार्थमुक्ताः।
अन्येत्वन्यथाव्याचक्षतेगंगाद्वारक्षिणेदेशेअयंऋतुर्विभागोदृश्यः।तदुत्तरेत्वन्यथा।गंगाद्वारक्षिणेदेशेवर्षेदुर्लभावतः।
उभौमुनिभिराख्यातौप्रावृड्वर्षमितिचार्तवौ।अतस्तस्मिन्देशेवर्षाप्रावृषोर्ह्योर्ग्रहणंकृतं।तस्मान्नदोषः।तुलावृश्चिकयोः
शरत्।धनुर्याहोहेमंतः।मकरःकुंभमीनयोर्वसंतः।तत्रत्रहेमंतायेशिशिरःकथंनोक्तः।उच्यते।अत्रशिशिरस्तुहेमंतेन

वर्षासुचीयतेपित्तंशरत्कालेप्रकुप्यते।हेमंतेचीयतेश्लेष्मावसंतेचप्रकुप्यते।।२७।।प्रायेणप्रशमंयाति
स्वयमेवसमीरणः।शरत्कालेवसंतेचपित्तंमारुतोकफः।।

विशःश्लेष्मणश्चयहेतुत्वात्।ऋतूनांलक्षणमभिधायाचयादिकमाह।।२५।।शरत्कालेचहेमंतेचीयतेश्लेष्मा।।वसंतेचप्रकु
प्यति।।प्रायेणप्रशमंयातिस्वयमेवसमीरणः।।शरत्कालेचहेमंतेपित्तं।।ग्रीष्मऋतौकफःवायुःग्रीष्मेचीयतेप्रावृट्कालेप्र शिव
कुप्यति।।पित्तंवर्षासुचीयतेशरदिप्रकुप्यतिश्लेष्माहेमंतेचीयतेवसंतेप्रकुप्यति।।समीरणोवायुरितिप्रायेणशरत्काले २५
शमंयाति।।पित्तंहेमंतेशमंयाति।कफोग्रीष्मऋतौशमंयातितदुक्तंसुश्रुतेतत्रवातिकानांव्याधीनामुपशयोहेमंते

पैत्तिकानांव्याधीनामुपशयोवर्षासुचीयतेलघुरूक्षाभिरोषधीभिःसमीरणः।तैरेवकोपमापद्यतेतिगुर्वीद्यैःशांतिमा
सुयात्।।१।।विपरीतैस्तन्नाशकैर्विहारहारसेवनेविपर्ययेणनाशंयांति।तन्नाशकैरितिचयकोपनाशकैः।।प्रायेणगुर्वादैः यश्चाच
यनाशकःसाधारणादिकफचयकोपनाशकोरूक्षादिःवायोःप्रकोपशांतिहेतुनाह।।२९।। ।।२९।। ।।२९।। ।।२९।।

एभिलघुरूक्षादिभिर्हेतुभिःवायुःप्रकोपंयातिप्रत्यनीकैः॥स्निग्धादिभिः शाम्यति शमंयातिलघुभिरन्नधान्यादिरूक्षंचनकादिभिस्वल्प भोजनं। अतिशीतात्॥अतिशीतलघुवस्तुना॥श्रमात्बहुभ्रमणात्। प्रदोषेसंध्याकाले। तथाकामशोकभयाभ्यां॥ मिथ्याचिंता द्रव्यबांधवनाशादिका। रात्रिजागरैः॥अभिघातात्लकुटादिप्रहारात्। अपांगाहनात्जलावगाहनात्। अन्नेजीर्णेपाकगतेसति॥ तत्रा धातुसंक्षयात्। वर्षाहेमंतादौचप्रत्यनीकैःस्निग्धैः स्निग्धभोजनवस्तिस्वेदाद्यैः शाम्यति। वातानंतरंपित्तप्रकोपशांतिहेतुमाह॥

प्रदोषेकामशोकाभ्यांमिथ्याचिंतारात्रिजागरैः॥३७॥अभिघातादपांगाहाज्जीर्णेऽन्ने धातुसंक्षयात्॥वायुःप्रकोपं यात्येभिःप्रत्यनीकैश्च शाम्यति॥३७॥विरुद्धकटुकाम्लोष्णभोज्यैरत्युष्णसेवनात्॥मध्याह्नेक्षुन्नृपारोधाज्जी र्यत्यन्नेर्दूरात्रिके॥३८॥

३८॥पित्तप्रकोपंयात्येभिःप्रत्यनीकैश्च शाम्यति॥विरुद्धादिभिर्हेतुभिःपित्तप्रकोपंयातिप्रत्यनीकै र्मधुरादिभिः शांतियातीतियोज्यं विरुद्धविंशकरीरादि॥कटुपिप्पलादि॥आम्लेकांजिकादि॥उष्णेदध्यादि। अत्युष्णेराजिका दिमध्याह्नेपित्तकोपः क्षुत्क्षुधातट्तृषातयोरेधात्॥अन्नेर्जीर्यतितथार्धरात्रिके॥अनुष्णेपिप्पलादिशीते॥एतत्त्रयैःपित्तं

कोपंयाति।प्रत्यनीकैमधुरशीतव्यंजनस्नेत्पलाचंदनादिभिः प्रदेहादिभिः शमंयातिकफप्रकोपशांतिहेतुनाह॥३२॥एभिःमधुरादिभिः श्लेष्मःप्रकोपंयाति॥प्रत्यनीकैः रूक्षादिभिःप्रदेहादिभिः शमंयाति।सुक्तमात्रेभोजनमात्रे।तथाऽध्यमात्॥अव्यायामात्॥अतुक्तेपिवसंते प्रत्यनीकैःरूक्षक्षारवमनस्त्रीसेवनादिभिः शाम्यति॥३४॥करस्यअंगुष्ठमूलेयाधमनीजीवसाक्षिणीत्रियाजीवोस्तिनवेतिसाक्षीभू

पित्तप्रकोपंयात्येभिःप्रत्यनीकैश्च शाम्यति॥मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसतिहृदया॥मंदेग्नौचश्रमातेचभुक्तमात्रेत त्याश्रमात्॥श्लेष्माप्रकोपंयात्येभिःप्रत्यनीकैश्च शाम्यति॥३४॥इतिश्रीशार्ङ्गधरेणकृतौपूर्वखंडेमध्यमेविद्यास्थाने मैथुन्यका लद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावोक्तिर्ऋतुषट्काख्यानाध्यायः॥२॥करस्यांगुष्ठमूलेयाधमनीजीवसाक्षिणो॥ तद्वेद्यासुखंदुःखंतेयंकायस्यपंडितैः॥१॥

ता॥बुधेतद्वेद्यासमेदस्थिरवलगमनभृतकाकायस्यदेहस्यसुखंदुःखंते यं।पुरुषस्यदक्षिणांगुष्ठस्यमूलजाल्लिंगावामांगुष्ठमूलजानाडीद्वयात्॥इतिश्रिणचारः॥वातादिकोपेकोदृशीनाडीभवतीत्येत दर्थमाह॥१॥मरुत्कोपेसतिनाडीजलौकासर्पयोर्गतिंधत्ते॥पित्तस्यकोपतःकुलिंगकाकमंडूकगतिंधत्ते।कुलिंगःपक्षिवि

शोषः। हंसपारावतगतिं श्लेष्मकोपः गतिं धत्ते। पारावतः परेवा। सन्निपातजः त्रिदोषजः तित्तिरगतिं धत्ते लावः लवा। तित्तिरः प्रसिद्धः वर्त्ती रः वटेरः ननुजले ओकोव्यासोताः जलौकाः सस्तेनजलौकासर्पयोर्गतिर्दृष्टिर्भवति सातत्यात्। कथंजलौकाभवति तत्राह॥ यथाशृ लौकातथाजलौकाभवतीतिश्लोजः। रक्तपासृजलौकायांस्त्रियांभूम्निजलौकसदृश्यमरोक्तत्वात्॥ दृश्यमपिभवति। एतानि

नाडीधत्तेमरुत्कोपेजलौकासर्पयोर्गतिं॥ कुलिंककाकमंडूकगतिंपित्तस्यकोपतः॥२॥हंसपारावतगतिंधत्तेश्लेष्म कोपतः। लावतित्तिरवर्त्तीरगमनंसन्निपाततः॥३॥कश्चिन्मंडूकगमनाकश्चिद्विहगगामिनी॥द्विदोषकोपतोह्येषा हंतिचस्थानविच्युता॥४॥स्खलास्खलाचलतियासामाणनाशिनी॥ अतिक्षिप्तचशीताचजीवितंहंत्यसं शयं॥५॥ज्वरकोपेनधमनीसोष्मावेगवतीभवेत्॥

दर्शनात्॥द्विदोषकोपेनकीदृशीनाडीभवतीत्याह॥३॥सुगमंअसा ध्यस्यकोदृशीनाडीभवतीत्याह॥४॥सास्खलास्खलाचलतिसामाणनाशिनीस्मृताताश्लीणा स्मृताचजीवितहंतीतियोज्यं॥अ संशयंनिःसंदेहेन॥ज्वरादिकोपेकीदृशीनाडीभवतित्याह॥५॥ज्वरकोपेनधमनीनाडीसोष्माअत्युष्णासतिवेगवतीभवेत्॥का

मातकी नाडी वेगवती भवती छ॥

चिंताभयाप्लुताभयाक्रांता॥ मंदाग्नेरेनाडीकीदृशीभवतीत्याह॥ ६॥ मंदाग्नेस्तथाक्षीणधातोः पुरुषस्य नाडीमंदतराभवेत्॥ अतिक्षयेनमंदामंदतराअसकृत्पूर्णारक्तपूर्णाकोष्ठार्द्रयत्नउष्माभवेत्॥ गुर्वीगरिष्ठाभवेत्॥ सामाआमसहि तागरीयसी॥ अतिक्षयेनगरिष्ठाभवेत्॥ दीप्ताग्न्यादिनाडीकीदृशीभवेदित्याह॥ ७॥ दीप्ताग्नेः पुरुषस्यलघ्वीलघुभवतीतथावेगव

कामक्रोधाद्वेगवतीक्षीणचिंताभयाप्लुता॥ ६॥मंदाग्नेः क्षीणधातोश्चनाडीमंदतराभवेत्॥ असकृत्पूर्णाभवे त्कोष्ठागुर्वीसामागरीयसी॥७॥लघ्वीवहतिदीप्ताग्नेस्तथावेगवतीमता॥सुखिनस्यस्थिराज्ञेयातथाबल वतीस्मृता॥८॥चपलाक्षुधितस्यस्यात्तस्यवहतिस्थिरा॥अग्रेवातंवहानाडीमध्येवहतिपित्तला॥अंते श्लेष्मविकारेणनाडीज्ञेयाबुधैःसदा॥इतिनाडीपरीक्षा॥स्वप्नेसुनग्नान्मुंडांश्चरक्तकुलांवरावृत्तान्॥व्यंगांच विकृतान्कृष्णान्सर्पाञ्छस्त्रायुधानपि॥९॥विघ्नेतोनिघ्नतश्चापिरक्षिणंदृष्ट्वामाश्रितान्॥श्रीरामायनमोनमः

तीसोष्मा॥सुखिनोरोगरहितस्यस्थिरातथाबलवतीक्षुधितस्यचपलातस्यस्थिरेतिसंबंधः॥अथस्वप्नलक्षणं॥तत्रादौस्वप्नल क्षणवक्ष्योरिष्टेमरणेशुभलक्षणमाह॥८॥९॥यास्त्रियःपुमान्स्वप्नेसुनग्नान्पश्यतिसाधीलभतेस्वस्थःश्वेत्।अस्वस्थश्चे

स्पृशतिसपेचलमरणंयातीतियोजना॥अंगात्खंजकाणादीन्विकलानदुःखितरूपान्॥कृशान्दृश्यमान्॥सपाशान्बंधनरज्जु सहितान्स्त्रीपुंसदृश्यत्रअन्यचुरेतिसन्नेणअव्ययलादयः। अपरमपिस्वप्नारिष्टमाह॥१०॥अधःनिपतंतिउच्चारेवंभूतान्स्वप्नान् पश्यतिसःस्वस्थःव्याधौलभतेरोगीपंचतांप्राप्नोतीतियोज्यं॥श्वापदैःसिंहाद्यैःपक्वान्नंलभतेअश्नातिभुंक्तेवा॥दुःस्वप्नेदृष्टेकिंकुर्या

महिषोष्ट्रखरारूढःस्त्रीपुंसोयस्तुपश्यति॥९॥सस्वस्थोलभतेव्याधिंरोगीयात्येवपंचतां॥अधोयोनिःपतत्युच्चा ज्जलेवाग्नौविलीयते॥१०॥श्वापदैर्हन्यतेयोपिमत्स्यादैर्गिलितोभवेत्॥यस्यनेत्रेविलीयेतेरोगिणंतंविनिर्दिशेत्॥१२॥तैलंसुरांपिबेद्यापिलोहंवालभतेतिलान्॥पक्वान्नंलभतेऽश्नातिविशेत्कूपंचमानवः॥१३॥सस्वस्थो लभतेरोगंरोगीयात्येवपंचतां॥दुःस्वप्नान्येवमादीनिदृष्ट्वान्यान्नकस्यचित्॥१४॥स्नानंकुर्यादुषस्येवदद्याद्धे मतिलानगोः॥पठेत्स्तोत्राणिदेवानांरुद्रस्यैवालयेवसेत्॥१५॥कृत्वैवंत्रिरहंमर्त्योदुःस्वप्नात्परिमुच्यते॥श्रीरा०॥

दित्यादौ॥१३॥१४॥आदीनिअन्यमानिदुःस्वप्नानिदृष्ट्वाकस्यचित्नवदेत्॥उषसिस्नानंकृत्वाहेमतिलान्॥अधोलोहंचदद्यात्शेषंसु गमं॥१५॥स्वप्नेसुयःसुरादीन्॥

पश्यतिसःसुखंअवाप्नुयात्।सुरानृदेवान्।नृपान्राजान्।जीवतजीवतमातात्।स्वहृदोद्विजान्ब्राह्मणान्।गोसमद्भिःगवांसम् हः॥अग्निहवनीयादि।तीर्थानीवाराणस्यादीन्।गोसमिद्धाग्नीतिपाठःसमिद्धोग्निर्ज्वलद्ग्निः॥अन्यदपिसुस्वप्नमाह॥१६॥१७॥ए वंभूतान्स्वप्नान्यःपश्यतिसोपिसुखीभवेत्।यःकलुषनीराणीतीर्त्वाआयातिपुनःशत्रुगणान्जीत्वाआयातिसोधान्यादीन्आ

स्वप्नेयुयःसुरान्नृपान्जीवतःसुहृदोद्विजान्॥१६॥गोसमिद्भिर्नितीर्थानिपश्येत्ससुखमाप्नुयात्॥तीर्त्वाकलुषनी राणिजित्वाशत्रुगणानपि॥१७॥आरुह्यसौधशैलंवाकरिवाहासुखीभवेत्॥शुभ्रपुष्पाणिवासांसिमांसंमत्स्या न्फलान्यपि॥१८॥प्राप्यातुरःसुखीभूयात्स्वास्थ्यंधनमाप्नुयात्॥अगम्यागमनंस्तेयोविषयांरुदितंमृतिः॥१९॥ आममांसाशनंस्वप्नेधनारोग्यप्रणाशनं विदुः॥जलौकाभ्रमरीसर्पोमक्षिकावापियंदृशेत्॥२०॥

रुह्यतिष्ठति॥सोधोरा जगृहं।गोवृषभशैलःपर्वतकरीद्रुमः।वाहोऽन्यःअन्यदपिसुःस्वप्नमाह॥१८॥आतुरोरोगीशुभ्रपुष्पादीनिप्राप्यसुखीभूया त्स्वस्थःआरोग्यःधनंआप्नुयात्॥अन्यदपिसुःस्वप्नमाह॥१९॥आगम्यागमनंमातृभगिन्यादिगमनं॥विषयालेपःरुदितं मृतिर्मरणं॥

आममांसाशनंअपक्वमांसलक्षणं। अनारोग्यलक्षणंधनआरोग्याद्योएतान्निस्वप्नानिविदुःबुधाःमतिरोधः अन्यदपिस्वप्नमाह॥२०
येस्वप्नेजलौकादिदृश्येतस्यरोगीचेत्आरोग्यभूयात्स्वस्यधनंआप्नुयात्। जोकाजलौका।भ्रमरीभ्रमरःसर्पोभुजंगः इतिशुभ
स्वप्नलक्षणानि। स्वप्नानंतरंदूतविज्ञानायमाहतत्रादौशुभदूतानाह॥ २१॥ एवंभूताःस्वजात्याद्यादूतासमयेभिषजवैद्यंप्राप्तारो
गिणः।सुखहेतवोभवंतीतिभोजनास्वजातयब्राह्मणादयःअव्यंगाःकाणादिरहिताः।पटवश्चतुरःनिर्मलानिअं

रोगीसभूयाद्रोग्यस्वस्थोधनमवाप्नुयात्॥इतिस्वप्नलक्षणानि॥दूताःस्वजातयोव्यंगापटवोनिर्मलांवराः
२१॥सुखिनोश्ववृषारूढाःसुन्नपुण्यफलैर्युताः॥सुजातयःसुवेषाश्चसजीवदृष्टिमागताः॥२२॥यस्यांप्राण
मरुद्भूतिसानाड्यांजीवसंयुता॥ ॥

वराणिवस्त्राणिवेषांते।सुजातयःउत्तमजातयःअगत्यसजीवदृष्टंदूतसंस्थिताभवंति।यस्यांदृष्टिमरुद्भूतिगच्छतिदक्षिणेवामेवा
सासजीवदृष्टंननुस्वजातयदूतनेनैव।सुजातिरोगिणःसुजातिदूतलक्षणंतेसुनःसुजातियदूतेकिमर्थंयद्येवंवाच्यं॥हीनजातेरु
त्तमजातेश्चसुजातेःश्रेष्ठजातिर्हिपूर्वेणसहविशेषःस्यात्।उक्तंचवाग्भटे।पाखंडाश्रमवर्णानांसुवर्णाःकर्मसिद्धये।तएवविपरीतास्तु

तथाचसुश्रुते।सुक्लवासाशुचिर्गौरःप्रमोदाप्रीतिदर्शनः।स्वस्थोजातोस्वगोत्रेवादूतःकार्यकरःस्मृतः।हीनजातौउत्तमजातौच
सुजातयःसुवेषाश्चसजीवदृष्टिसंगताः।प्रशस्ताएवेत्येतदर्थंगृह्यते॥दूतोगच्छतोवैद्यस्यशुभाशुभशकुनमाह॥२३॥रोगिणं
चिकित्सोकर्तुंभिषजःसौम्यशकुनंयात्रायांवोक्तंदीप्तेशोभनेन। सौम्यशकुनवैद्योपधारि॥दीप्तेउग्रेअन्यागमनादिवैद्यगृहे
गच्छतःशुभाशुभशकुनमाह॥२४॥रोगिणःकृतेवैद्याह्वानायगच्छतःदूतस्यसौम्यशकुनंशुभेनप्रदीप्तंसुखावहमिति॥इति

इतिदूतलक्षणं॥भिषजेसमयेप्राप्तारोगिणःसुखहेतवे॥चिकित्सांरोगिणःकर्तुंगच्छतोभिषजःशुभं॥२३॥यात्रा
यांसौम्यशकुनंवोक्तंदीप्तेनशोभनं॥२४॥वैद्याह्वानायदूतस्यगच्छतोरोगिणःकृते॥नशुभंसौम्यशकुनंप्रदीप्तंच
सुखावहं॥२५॥इतिशकुनं॥निजप्रकृतिवर्णाभ्यांयुक्तःसत्वेनसंयुतः॥

शकुनपरीक्षा॥वैद्येनकीदृशोरोगीचिकि
त्स्यइत्याह॥२५॥भिषजार्दृष्टोरोगीचिकित्सस्यःकिंभूतःनिजप्रकृतिवर्णाभ्यांयुक्तःनिजस्यात्मनःमाप्रकृतिस्तथास्वकीयोयो
वर्णस्तेनयुक्तःपुनःसत्वेनसत्वगुणेनयुक्तःसत्वोबलंचतेनयुक्तःपुनर्वैद्यभक्तःपुनर्जितेंद्रियः॥इतिरोगिपरीक्षा॥ ॥ ॥॥

अथदीपनपाचनान्याह॥ ननुद्वयंआममंत्रंपचेत्॥ वह्निकृत्दीपनंयभिशिशतुल्या॥ यत्आमंपचतिवह्निंनकुर्यात्॥तत्पाचनंद्व
यं॥यत्आमंपचतिवह्निंचकुर्यात्॥तत्दीपनंपाचनंचयथाचित्रकःतत्नागकेसरवत्विद्यात्॥ननुयद्वह्निंकरोतितत्आमंकथं
पचेदित्याशंक्याह॥टीका॥दीपनःमाधुर्यीद्यशीतलावत्॥आग्नीकृत्नमतः॥आमंपाचनंकुर्यात्तदेवदीपनं॥३१॥कुर्यान्नव

विकित्स्योभिषजारोगीवैद्यमक्तोजितेंद्रियः॥२६॥इतिरोगिलक्षणं॥इतिश्रीशार्ङ्गधरविरचितायांसंहित्या
नेनाडीपरीक्षासप्रकृतशकुनरोगिलक्षणाख्यानं॥३॥पचेन्नामंवह्निकृद्दीपनंतद्यथाभिषि॥पचेत्यामंचव
ह्निंचकुर्म्याद्यत्तद्विपाचनं॥नागकेसरवद्विद्याच्चित्रोदीपनपाचनः॥नशोधयतिनद्दोषसमान्दोषांस्तथोद्धृता
न्॥२८॥माधुर्याच्छीतभावाच्चनपुनर्दीपनोमतः॥यत्कामंपाचनंकुर्यान्नतुदीपनमुच्यते॥३१॥आग्नेयगुणभू
यिष्ठंद्रव्यंपाचनमुच्यते॥औष्ण्यात्कटुविपाकित्वात्साचनोयमुदाहृतः॥३२॥

द्धिमात्रकथितं॥यत्सच्यतेतत्पाचनंमतं॥ शिव
जितारूपवर्त्ततेचात्रपाचनेनदृतोवर॥३२॥दोषपाकाद्धातुपाकान्मरणंदृश्यतेतदा॥इतिसर्वत्रकथितं॥पाचनोदोषपाचनः॥अस्यो २०
त्तरंखेहुपनितान्दोषान्समानूरसयथागतान्॥

रसंचामंपाचयित्वाकुर्यादोषप्रकृततः॥९॥सएवपाचनोद्वेयोनचदोषान्विपाचयेत्॥अन्येरयुक्तं॥लंघनात्पाचनोदोषान्खल्वंप्रमाणंनजंति
हि॥पचंतंनेदृशंवापिस्तुपचेत्तामरसादिकान्॥कुर्युर्नावह्निमामंचपचेयुःपाचनानितत्॥दीपनपाचनानंतरंशमनमाह॥उद्धूतादोषा
न्शोधयतिरोगनाशनादीनाननिःसारयतिसमान्प्रकृतिस्थान्हृद्दिवर्धितादिकंनकरोतितच्छमनंत्रेयंयथाअमृतागुडूचीनतुस्वस्थर

दोषान्पचतिचामंवासप्तधातूनथापिवा॥दोषान्पचतिधातूंश्चपाचनादृश्यतेयदि॥२८॥समीकरोतियत्द्रव्यंश
मनंतद्यथामृता॥कृत्वापाकंमलानांचमित्वाबंधमधोनयेत्॥ २९॥तच्चानुलोमनंत्रेयंयथाप्रोक्ताहरीत
की॥पक्तव्यंयदपक्तेवश्लिष्टंकोष्ठेमलादिकं॥३०॥

क्षणादस्यकोभेदंतथाह॥अनिः॥ननुशोधयतिदोषान्समान्नोद्री
रयत्यपिशमनंतद्धिनानीयात्कोभेदः स्वस्थरक्षणात्॥तत्समाधानेपुनरत्रिः॥रक्षयस्थानेवृद्ध्यर्थंदोषाणांयत्प्रमुच्यते॥विनाशं
शोधनेईप्सितत्समामनुमुच्यते॥अनुलोमनमाह॥ २९॥पाकंआहारपाकंकृत्वामलानांयत्बंधंमित्वामत॥यत्सुरीषमधोन
येत्॥तत्अनुलोमनंत्रेयंयथाहरीतकी॥मलानांपाकंकृत्वाबंधयित्वा॥अधोनयेदितिव्याख्याते॥मलपाकेबंधभेदान्नसंगतमि

यद्द्रव्यं कोष्ठे श्लिष्टं पक्तव्यं मलादिकं॥ अपक्तेव अधः नयति तत्लंसनं॥ यथा कृतमालकः॥ ३१॥ यद्द्रव्यं विपक्वं वामलादिकं॥ अपक्वं वा इवतां जललूपतां नयेत्॥ ततरेचनं यथात्वुत्निशोथः॥ वमनमाह॥ ३२॥ यद्द्रव्यं अपक्वं पित्तश्लेष्मान्न चयमूर्द्धनुयेत्॥ त तत्वमनं विद्वेयं यथा मदनस्यफलं॥ अपक्वपित्तश्लेष्मानां चयं संशोधनमाह॥ ३३॥ यद्द्रव्यं स्थानात्वहिः॥ ऊर्ध्व अधो वा मल

नयत्यधः संसनंतत्यथास्यात्कृतमालकं॥ मलादिकमवद्धं वा बद्धं वा पाचनैर्मलैः॥ ३१॥ मित्वाधः पातयति त
द्रेचनं कटुकी यथा॥ विपक्वं यदपक्वं वा मलादिद्रवतां नयेत्॥ ३२॥ रेचयत्यपि तद्वेयं रेचनं तद्वृता यथा॥
अपक्वं पित्तश्लेष्मान्न चयमूर्ध्वं नयेत्यतः॥ वमनं तद्विविद्वेयं मदनस्य फलं यथा॥ ३३॥ स्थानाद्बहिर्नि
येदूर्ध्वमधो वा मलसंचयं॥ ३४॥ देहे संशोधनं तत्स्याद्देवदाल्याः फलं यथा॥ श्लेष्मान्नकफारिकान्तो वानु
न्मूलयति यद्मूलात्॥ ३५॥

संचयं नयेत्॥ ततूरेहे संशोधनं सम्यक्शोधनं स्यात्यथा देवदाल्याः फलं॥ छेदनमाह॥ ३४॥ यत्
द्रव्यं श्लेष्मान्नलग्नान्मलादिकान्नरोपान्नबलात्उन्मूलयति ततछेदनं ज्ञेयं॥ यथा क्षाराद्यमरीचानि शिलाजतुचालेखनमाह॥ ३५॥

यद्द्रव्यं देहस्थान्दोषान्स्थानाद्बहिरुत्क्लेशनात्पचनादिभिः
क्षिप्त्वा॥ ३५

विशोष्यमुष्कंकृत्वा॥ उल्लेखयेत्॥ दुर्बलये तत्ततलेखनेयथाक्षौद्रंमधुउल्लंनीरंजलंवचायवाः यवोयवान्नं॥ अथग्राह्यद्रव्यमाह॥ ३६॥ उल्ल
त्वात्उल्लस्वभावात्द्रव्यशोषकंदीपनंपाचनंयद्द्रव्यं स्यात्॥ ततग्राह्यं यथामुंडीजीरकंगजपिप्पली स्तनमाह॥ यद्द्रव्यंरौक्ष्यादेवा
नरूतभवेत्॥ ततस्तंभनंस्यात्॥ यथावत्सकटुंटुकौवत्सकः टिंटुकसेनाकः रसायणमाह॥ ३८॥ रसायनंरसरक्तादीनांअयनंस्थानंरसायनं॥ अ

छेदनंतद्यथास्थिरमरिचानिशिलाजतु॥ धात्मलान्वादेहस्यविशोष्यालेखयेच्च यत्॥ ३६॥ लेखनंतद्यथाक्षौ
द्रंनीरमुल्लंयवावचाः॥ दीपनंपाचनंयत्स्यादुल्लत्वाद्द्रवशोषकं॥ ३७॥ ग्राहीतच्च यथामुंडीजीरकंगजपिप्पली
॥रोक्ष्यात्छेत्यात्कषायत्वात्लघुपाकाच्च यद्भवेत्॥ ३८॥ वातकृत्स्तंभनंतत्स्याद्यथावत्सकटुंटुकौ॥ रसायनंच
ततज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनं॥ ३९॥ यथामृतारुदंतीचगुडूच्यहरीतकी॥ यस्माद्व्याद्वेत्क्लीषुहर्षो वाजीकरण

मृतागुडूची॥ दंती दंतिनी॥ स्थैर्यमत्यतानर्तो॥ अनुलोमिनीतत्कर्मतत्लक्षणेव्यभिचारः॥ उच्यतेहरीतक्यादीनांरसायनाधिग्रहणात्रसायनस्वेनोक्ताः
कर्मद्वयकरित्वं॥ अमृताशमनीदंतीस्वनीहरीतकीः॥ वाचेयांप्रभावात्॥ अतोनक्षेपः॥ वाजीकरणमाह॥ ३९॥ यस्मात्द्रव्यात्स्त्रीषुहर्षोभवेत्ततवा-
जीकरं॥ यथानागबलाद्याः स्युः कपिकच्छुकेः॥ शुक्रलमाह॥ ॥४०॥ ॥एम॥ ॥एमएम॥ ॥एम॥

यस्मात्द्रव्यात्शुक्रस्यवृद्धिस्यात्ततःशुक्रलंउच्यते। शुक्रलातिगृह्णातिइतिशुक्रलं।अश्वगंधा यथामुशलीशर्करेशतावरीदुग्धंमा षः।भल्लातकमज्जामध्यजामलकानि।आमलकानि।शुक्रस्यप्रवर्त्तकजनकानिचाह॥४१॥रेतसोवीर्यप्रवर्त्तकानिजनकानिचकथ्यंते। रेतसमूतिसामान्योक्तेःपुंस्त्रीवीर्यग्रहणं॥वृहतीफलंरेतसःपुंरेतसःप्रवर्त्तकः।स्त्रीशुक्रस्यजनकानीतुवाजीकरद्रव्याण्येवनागव

यष्यानागबलाद्याःस्युःबीजंचकपिकच्छुजं॥यस्माच्छुक्रस्यतद्वृद्धिःस्यात्शुक्रलंचतदुच्यते॥४१॥यथाश्वगंधा मुशलीशर्करेशचशतावरी॥दुग्धंमाषाश्वभल्लातफलमज्जामलानिच॥४२॥प्रवर्त्तकानिकथ्यंतेजनकानि चरेतसः॥प्रवर्त्तनंस्त्रीशुक्रस्यरेचनंवृहतीफलं॥४३॥जातीफलंस्तंभकंस्यात्कालिंगक्षयकारिच॥रे हस्यसूक्ष्मछिद्रेषुविशेत्सूक्ष्ममुच्यते॥४४॥तद्यथासैंधवंक्षौद्रंनिंबस्तेलमुरुद्भवं॥

स्तंभनं॥वृद्धानांरेचनंजनकः मुक्तास्तंभनमाह॥जातीफलंद्वयोःशुक्रस्यस्तंभकंस्यात्कालिंगेद्वयोःशुक्रस्यक्षयकारीस्यात्कालिंगंब्रह्मस्त्रीवधेकलिराद्यति लोकेसूक्ष्मद्रव्यमाह॥४४॥यद्द्रव्यंदेहस्यसूक्ष्मछिद्रेषुविशेत्तत्तत्सूक्ष्ममुच्यतेयथासैंधवंक्षौद्रंमधुनिंबस्तेलंरुरुद्भवंतेलंरुरु०

शिव २२

मधुनोलेरवनंत्वंसूक्ष्मत्वंचप्रभावतावयवायद्द्रव्यमाह॥४५॥यद्द्रव्यंपूर्वंअखिलंसंपूर्णकायंव्याप्यपश्चात्पाकंगच्छति।तत्व्यवायियथा मंगाअहिसमुद्भवंफेनंनागफेनंविकाशिमाह॥४६॥यत्द्रव्यंधातुभ्योरसादिभ्यःओजःसर्वधातुतेजःविश्लेष्यसंधिबंधान्शिथिलान् करोतितद्विकाशी।यथाक्रमुकःपूगीफलंकोद्रव्याश्चओजोलक्षणंविशेषतः॥शरीरेभोक्तं॥मर्कारिद्रव्यमाह॥४७॥यत्द्रव्यं

पूर्वंव्याप्याखिलंकायंततःपाकंसगच्छति॥४५॥व्यवायितद्यथाभंगाफेनंचाहिसमुद्भवं॥संधिबंधांस्तुशिथिला न्यत्करोतिविकाशितत्॥४६॥विश्लेष्योजश्चधातुभ्योयथाक्रमुककोद्रवाः॥बुद्धिलुप्तियद्द्रव्यंमर्कारितदुच्य ते॥४७॥तमोगुणप्रधानंचयथामद्यंसुरादिकं॥व्यवायिचविकाशिस्यात्सूक्ष्मंछेदिमरावहं॥४८॥श्रीः

बुद्धिलुप्तितन्मर्कारिउच्यते॥यथामद्यंसुराच॥आदिशब्दान्येपिमद्यभेदाः योगवाह्यीमाह॥यद्द्रव्यंव्याप्यादिलक्षणयुक्तंत त्योगवाहिस्यात्॥यथाविषं॥व्यवायिसर्वदेहव्यापकं॥विकाशिसंधिबंधशैथिल्यकरं।सूक्ष्मस्रोतः प्रवेशि।छेदीमर्मछेदकं ॥मरावहंमरकरं॥आग्नेयंअग्निगुणप्रधानंदाहादिकारी॥जीवितहरंप्राणनाशकंप्रमाथिमाह॥४८॥

मद्रव्यं निजवीर्येणस्वकीयबलेनस्रोतोभ्योदोषसंचयंनिरस्यति।तत्प्रमाथिस्यात्।यथामरिचंवचाच।स्रोतसीउदकादिवाहिनीम
रिक्तस्यछेदकट्वलेपिप्रमाथितंचस्यात्प्रभावात्॥वचायालेखनत्वेपिप्रमाथितंप्रभादेवाअभिष्यंदिमाह॥४९॥मद्रव्यंपेछि
लंस्यात्क्षीणत्वात्गोरवाच्चरसवहाःशिराउध्वागोरवंधत्तेतत्अभिष्यंदियथादधि॥५०॥अथशारीरं॥ननुशार्ङ्गधरेणशा य

आग्नेयंजीवितहरंश्लोगवाहिस्रोतंविदं॥निजवीर्य्येणयद्द्रव्यंस्रोतोभ्योदोषसंचयं॥४९॥निरस्यतिप्रमाथिस्यान्त
द्यथामरिचंवचा॥पेछिलात्क्षीरवाद्गौरवोर्ध्वंरसवहाःशिराः॥५०॥धत्तेयद्गौरवंतत्स्यादभिष्यंदियथादधि॥
इतिशार्ङ्गधरसंहितायांपीयूषनामादिगुणोक्तिविधिरनाम्यः॥कलाःसप्तशरीरायाःसप्तधातवःसप्तत
न्मलाः॥सप्तोपधातवःसप्तत्वचाःसप्तप्रकीर्त्तिताः॥१॥

शरीरविचरणेभूतचिंतानामशारीरंतद्व्याख्यास्यामः॥ शिव
शरीरंचादौविहायकालाद्यवयवनिरूपणंयत्चिंतत्तेनायतःसुश्रुतेआदौभूतचिंतामशारीरमधिकृतं॥तथाचोक्तं॥सर्वभूतानां 23
कारणमकारणंसत्वरजस्तमोलक्षणमष्टमूर्त्तिस्वजगतःसंभवहेतुव्यक्तानाम।वाग्भटेनभूतचिंतामिश्रितंगर्भावक्रांतिनामशारीर

शुद्धेशुक्रार्तवेसत्वःस्वकर्मक्लेशनोदितः॥गर्भसंपद्यतेयुक्तिवशाद्ग्निरिधारणे॥१॥जीवात्मकेमेहाभूतैस्त्रिभिःसत्वांगैश्चसः।मातु
राहाररसनःऋतुकुक्षौविवर्धते।तत्रनास्तीतिदूषणं॥गर्भांतरविरोधात्।उच्यतेसुश्रुतचरकवाग्भटोक्तिरस्यकस्यचित्तस्येदंश
ार्ङ्गधरमतंतत्कलाःसप्तेत्यादुनैनशारीरक्रममुच्यते।मांसास्रक्मेदस्नायवोंतिखःकलामताःकथिताः।यकृत्प्लीहार्बुदोचनुर्थि
क॥पंचमीअंत्राणांमता॥षष्ठीअग्निधरामताःरेतोधरशौर्यधारिणीसप्तमीकलामता॥इत्येवसप्तकलास्मृताः।कथितातृतियो

त्रयोदशानवशतंस्नायूनांसंधयस्तथा॥२शाधिकंचद्विशतमस्थ्नांचशतंमतं॥२॥सप्तोत्तरमर्मशतंशि
राःसप्त७०० शतंतथा॥चतुर्विंशतिरख्याता२४धमन्योरसवाहिकाः॥३॥मांसपेश्यःसमाख्यातान्नवंच
शत५०० तंबुधैः॥स्त्रीणांचविंशपरत्यधिकाःकंडराश्चैवषोडशः॥१६॥४॥

जना॥तत्रकलालक्षणंसुश्रुताह॥ शारीरत्व॥
कलास्वप्यसप्तधात्वाशयांतरमर्यादार्थतोधातवोरक्तादयः।तथाचोक्तंसुश्रुते।स्नायुमांसप्रतिच्छन्नासन्नताश्चजरायुना॥श्ले
ष्मणाचेष्टितांस्वाधिकलानागांश्चतान्विदुः।वाग्भटेच।धात्वाशयांतुरक्तेरोविपक्वःस्वस्वमूर्धना॥श्लेष्मस्नायुपरिछन्नःकलास्वक

तासामासन्नस्थितत्वेनाप्रत्यक्ष्णामस्त्युपमानंप्रमाणंतद्यथा॥ यथाहिसारकाष्ठेषुछिद्रमानेसुदृश्यते।तथाहिधातुमांसेषुछिद्रमा
नेसुदृश्यते।ननुरक्तमांसंतरंरक्तंततोमांसंतत्कथं।प्रोक्तवमांसधरकथितातेरक्तधरेत्युच्यतेदोषणोयक्रमोनतुधारणेऽतिक
लादिवरणं॥अथाशया॥श्लेष्माशयऽत्यादि।१।२।३।४।५।६।७।८। श्लेष्माशयाद्यारक्ताशयांताअमीसप्ताआशयाज्ञेयाऽत्यन्वयः

नरेहेऽशय१०रंध्राणि।नारीहेहत्रयोदश॥९॥एतत्समासतः प्रोक्तंविस्तरेणाधुनोच्यते॥५॥मांसाऽसृङ्मेदसांस्थि
लोयकृत्प्लीहोण्डुकाद्यतुर्विका॥पंचमीनतनोत्राणांषष्ठीचाग्निधरासता॥६॥रेतोधरासप्तमीत्यादितिसप्तकलास्व
ताः॥श्लेष्माशयःस्यादुरसितस्माद्गाशयस्तधः॥७॥ऊर्ध्वमग्न्याशयोनाभेर्वामभागेव्यवस्थितः॥तस्योपरितिर्य
ङ्नेयंतरधःपवनाशयः॥८॥त्रीं॥

तत्रश्लेष्माशयःउरसितस्मादधःआमाशयेनाभेःऊर्ध्ववामभागेअग्न्याशयः।तस्योपरिअ
ग्न्याशयोपरितिर्यङ्ज्ञेयं।तदधःआमाशयाधःपवनाशयाधःमलाशयः वस्तिमूत्राशयःजीवरक्ताशयःउरः अमीसप्ताशयाज्ञेयाः
पुरुषेभ्यः स्त्रीणांत्रयः आशयः अधिकाःसादयाह॥ पुरुषेभ्यश्चारऽत्यादि॥९॥नारीणांअधिकाःसंतीत्यध्याहारः तानाहाधा

धराआवर्त्तीयोनितस्यांयोगर्भाशयः सएवेत्यर्थः।तृतीयावर्त्तलक्षणःतयाचोक्तं।शंखनाभ्याकृतिर्योनिरुन्नावर्त्तीसामकीर्तिता।तस्या
तृतीयेत्यावर्त्तेगर्भाशयविदुर्बुधाः॥१०॥ननुसुश्रुतेवातादिक्रमेणाशयःप्रोक्तावाग्भटेरक्तगंधमारभ्यकथिताः शार्ङ्गधरेतु
कफादिरुक्तास्तत्कथंनविरोधः।तथाचसुश्रुतादिवचनं॥आशयासुवाताशयःपित्ताशयःश्लेष्माशयःरक्ताशयःपक्वाशयः
मूत्राशयःस्त्रीणांगर्भाशयोऽमः इतिसुश्रुतसूत्रेवाग्भटेवं।आधारासप्तविज्ञेयारक्ताशयःक्रमात्परे।कफपित्तपक्वानांवा

मलाशयस्तधस्तस्यवस्तिर्मूत्राशयस्तधः॥जीवरक्ताशयमुरोज्ञेयाःसप्ताशयास्त्वमी॥९॥पुरुषेभ्योधिकाश्चा
न्येनारीणामाशयाःत्रयः॥धरागर्भाशयःप्रोक्तःस्तनोस्तन्याशयोमतौ॥१०॥

योर्मूत्रस्यचक्रमात्॥गर्भाशयश्चगर्भिण्याः
पित्तपक्वाशयौतरेरक्तस्ययोधातूराधारस्त्वमः अस्थिपित्तंमज्जापक्वाशयशुक्रस्यवायूमूत्रस्यवस्तिः।पित्तपक्वापरेमांसाद्यावस्थांयावट्कफादीनामाचाराः।तत्रमांसस्यकफमेदसः क्रमेणाशयौतरेगर्भाशयः सतुस्त्रीणामेव॥ननुरक्तस्याशयकृत्प्लिहानौसु
स्थंस्यानंतत्कथमुरः।तथाचोक्तमात्रेयेमुनेरक्ताशयेजीवोत्तेयः शयास्त्वमी॥अधधातवः॥१०॥इत्येवसर्वेसप्तधातवः॥

पित्तंतेजसापवितः

अन्योन्यजः जायतेक्रमेणोत्पद्यतेरूत्यन्वयः। धारणधातवरूत्यत्रधातोस्तनूप्रत्ययः। तथाचएतेसप्तस्वयंस्थितारेहृदय
तिमन्नूणांरसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रानिधातवरूति। सुश्रुताद्रसस्वरूपमाह॥ तत्रपंचभौतिकस्यषड्रसद्विविधवीर्यस्या
ष्टविधवीर्यस्यवामेकगुणोपयुक्तस्याहारस्यचआर्द्यलेजोभूतःसारः परमसूक्ष्मः सःरसरूत्युच्यते। रसगताविति धातोरहर
क्षतीतिरसरूतिनिरुक्तिः। सखलुत्रीणि। त्रीणिकलासहत्रीणिपंचदशवलाएकैकस्मिंधातवतिष्ठंते॥ एवंमासेनरसःशुक्रं

रसासङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रानिधातवः॥ जायतेन्योन्यतः सर्वेपाचिताःपित्ततेजसा॥११॥ जिह्वानेत्रकपोलानां
जलंपित्तंचरंजकं॥ कर्णविट्रसनारंतकक्षामेद्वारिजंमलं॥१२॥

भवति। अत्रकलानांविंशतिःमुहूर्त्तैः सवरंडडूमात्मकः
तथान्योजः। धातोरसादेः मज्जांतेमलेकक्रमतोरसः॥ अहोरात्रोपंचपंचसाधंरूंचतिष्ठति। रसस्वरूपंमाह॥ सप्तम्योरसो
यकृत्प्लीहानोपाप्यरागमुपैतीति। सुश्रुतःचरकेच। यद्रसोयकृद्यातितत्ररंजकपित्ततःरागंपाकंचसंप्राप्यरसचेट्टक
संज्ञकः। यत्तुशार्ङ्गधरेणरक्तस्थरूपंस्थानमुक्तंतच्चिंत्यंतथाच॥११॥ अथधातूनांमलाः॥१२॥ जिह्वानेत्रकपोलानांजलरसमित्युक्तंनकफः

मलंपित्तंरक्तमलंकिंत्वंगादिगतंरंजकं॥

रंजकसंज्ञः। अहोरंजकंरागकारी। कर्णविट्मांसमलंकर्णविट्। कर्णगूथोरसनारंतकक्षामेद्वारिजंमलं। मेदोमलं। नखरूति
अस्थिमलं। नेत्रमलंमज्जामलं। वक्त्रेस्निग्धलंतथापिटकाशुक्रमलं। पिटकामुखेस्फोटिकाः सर्वेसप्तधातूनांरसादीनांमला
निअतुक्रमात्जायंते॥ ननुसुश्रुतवाग्भट्टोकफोरसमलमुक्तं। नजिह्वादिमलेतथाचतद्वचनं। कफमलंमुखेपुंसस्वेदोनख
रोमांच। नेत्रविट्चक्षुषस्नेहोधातूनांक्रमशोमलाः। रूतिवाग्भट्टात्। सुश्रुतेचैवं। विड्लस्यमूत्ररसस्यच। कफोऽस्रजःपित्तंमां

नखनेत्रमलंवक्त्रेस्निग्धलंपिटिकास्तथा॥ जायंतेसप्तधातूनामलान्येवमनुक्रमात्॥१३॥

सस्यस्वमलाः स्वेदास्तुमेदसः नेत्रविट्सकूचक्षुस्नेहो धातूनांक्रमशोमलाः। धातुनीस्तितथामलंमत्स्यपिनास्ति॥ किरमन्त्र
स्त्यादिनानेत्रविट्चक्षुःस्नेहःमज्जामलं। शुक्रस्यमलाभावान्नखिरिवंतंतथाच। स्वातिभिःपच्यमानेषुमलः षट्सुरसादि
षु। नशुक्रेपच्यमानेपुहेमनीयाक्षयेमलं। तथाचआत्रेये। षट्सुधातुषुजायंतेमलानिमुनयोजगुः। यथासहस्रधाध्मा
तेनमलंकिलकांचने। तथारसेमुहुःपक्वेनलशुक्रतांगते। यत्तुशार्ङ्गधरेण। जिह्वानेत्रकपोलानांजलरसमित्युक्तंनकफः

अत्रचशुक्रस्यमलाभावात्। शुक्रमप्रलिखितं। नचिंत्यंशुक्र

त्रकस्यचित्तंत्रस्यान्तेपाठेधरेणलिखितं।तेनात्रलिखितत्वान्नदोषः।तथाचनेत्रजिह्वाकपोलानांजलंचरसजंमलमित्येके। प्रस्वेदोमलः।रजनारंतकक्षामेदूरिमलमपिमेदोमलमित्येके।सुश्रुते।प्रस्वेदोमलइत्युक्त्वात्।यत्तुसुश्रुतेशुक्रमलंनलिखितत्वान्नदोषः।तथाच।पीठिकाचक्षुषःस्नेहस्तथाशुक्रौजसोपांशुक्रमलत्वंहिएवकुसंप्रतिपादितमितिनविरोधः मलाःपुरीषादयोधातुमलाश्चेत्येके।इतिधातूनांमलाः।अथरसोपधातवः॥१३॥१४॥१५॥रसोपधातुस्तन्यंरक्तोपधातुःरजः

स्तन्यंरजश्चनारीणांकालेभवतिगच्छति॥शुद्धांसंभवःस्नेहोयःसासंकीर्त्यतेवसा॥१४॥

स्तन्यंस्तनाभ्यांजातंस्तन्यंशुध्येद्रजआर्तवंतत्।दूयंस्त्रीणांकालेभवतिगच्छति।शुद्धाःसंभवत्स्नेहसाकीर्त्यतेसांसोपधातुः ओजःशुक्रोपधातुः स्निग्धंतंओजःसर्वशरीरस्थंपुनस्निग्धंस्नेहगुणयुक्तं।शीतंशीतवीर्यंस्थिरंदृढंसितंसोमात्मकंसोम्यं।पुनःशरीरस्थबलपुष्टिकरं।तस्यचौजोवर्णःश्वेतउक्तश्चरके।ओजस्तिवर्णउक्तास्तत्रिकांश्चाचार्यइतिचतिपक्षधरोक्तमीषत्सपीतकं।ओजःशरीरव्याख्यातेतेनाज्ञानाशंकतेउच्यते।येनान्नंशुद्धस्तुद्रव्यंयातिसमानमरुतेरितःरंजितःपाचित

रक्तंसर्वशरीरस्थंजीवस्याधारमुत्तमं॥स्निग्धंगुरुचलंखादुविरुग्धंपित्तवद्भवेत्॥१२॥अतोरक्तस्यमुख्यत्वात्तेयकृत्प्लीहानौसुश्रुताद्युक्त्वात्।तथाचवचनांतरं।यकृत्प्लीहाचरक्तस्यमुख्यंस्थानंतयोर्मतं॥अन्यत्रापिस्थितंमांसंरक्तान्नोषकंभवेत्। अथमांसोत्पत्तिस्वरूपमाह॥श्लो०॥शोणितंस्वाग्निनापक्वंवायुनाचसमीकृतं॥तद्देहमांसंजानीयात्स्थिरंमांसपिचुवे॥१३॥ टी॰मेदान्मांसपेश्यादीन्अथमेदसः॥श्लो०॥यन्मांसंस्वाग्निनापक्वंतन्मेदइतिकथ्यते॥तदतीवगुरुस्निग्धंबलकार्यतिहंहणं

स्वेदोदंतस्तथाकेशास्तथैवोजश्चसप्तमं॥ओजःसर्वशरीरस्थंस्निग्धंशीतंस्थिरंसितं॥१५॥

१४॥अथास्यस्वरूपमाह॥मेदोयत्स्वाग्निनापक्वंवायुनाचातिशोषितं।तदस्थिसंज्ञांलभतेससारःसर्वविग्रहे॥१५॥अथमज्जास्वरूपमाह॥अस्थियत्स्वाग्निनापक्वंतस्यसारोद्रवोयतः॥यस्तुसेदात्स्थगयतिसमज्येत्यभिधीयते॥१६॥स्मृत्वास्थिषुविशेषेणमज्जात्वन्यंतरेस्थितः।अथशुक्रस्योत्पत्तिमाह॥रसाद्रक्तंततोमांसंमासान्मेदः ततोस्थिच॥अस्थोमज्जाततःशुक्रःशुक्राद्गर्भप्रसादनः॥१७॥शुक्रप्रसंगेनार्त्तवस्वरूपमाह॥रसारेववरस्त्रीणांमासिमासिस्त्रवेत्स्रवेत्॥तत्रचौतसूरशाद्ऊर्ध्वंयातिपंचाशत्तात्स

दूदंविशेषदानार्थंतत्रांतरीयंलिखितं॥इतिसप्तधातवः॥अथधातूनांमलाः॥२८॥१९॥पूर्वंप्रथमात्वक्अवभासिनीद्वेयासासिध्यस्यानंसिद्धाधिष्ठानंजताअवभासिनीतिभ्राजकेनपित्तेनावभासमानान्परिणामेदूविसारितस्यग्रीहिर्विंशतिभागेषड्दशःभागाःभूमाणंतस्याग्रीहिरुन्नयवःद्वितीयात्वक्लोहिताद्वेयासातिलकालकजन्मभूःतिलकालकःक्षुद्ररोगविशेषःतस्यजन्मरूपतिस्थानंसा

सोमात्मकंक्षीरीस्वदलघुशिकरंमतं॥इतिधातुभवाद्वेयाएतेससोपधातवः॥१६॥द्वेयाऽवभासिनीपूर्वंसिध्यस्यानंचरामता॥द्वितीयालोहिताद्वेयातिलकालकजन्मभूः॥१७॥श्वेतात्तृतीयासंख्यातास्यानंचर्मदलस्यसा॥तास्माच्चतुर्थीवेद्वेयाकिलासश्चित्रभूमिका॥१८॥पंचमीमेदिनीख्याताश्वित्रंकुष्ठोद्भवामता॥विख्यातालोहितापश्चाद्ग्रंथिगंडुपचीस्थितिः॥१९॥श्लात्वक्सप्तमीख्याताविद्रधेःस्थितिरुच्यसा॥इतिसप्तत्वचःप्रोक्ताःश्लाग्रीहिर्द्विमात्रयवप्रोद्दशभागःप्रमाणा॥श्वेतात्वक्तृतीयासंख्याताचर्मदलस्यकुष्ठविशेषस्यस्थानं॥साद्विदृशःभागप्रमाणा॥तास्मात्वक्चतुर्थीवेद्वेयासाकिलासश्चित्रभूमिऽवतेसाऽवदशभागप्रमाणा॥पंचमीमेदिनीख्यासाग्रंथिगंडुपचिस्थितासाग्रीहिप्रमाणाग्रंथ्यारुयःप्रसि

दीकाकीतुरिछवीसथेपत्राकीक्रओजःपतितंतत्रशुक्रोजसोरभेदात्॥अपरंओजससोलक्षोद्वनिर्मलंजद्रुवंमांसंरक्तंपातत्वमीस्वगे॥सुश्रुतः॥तत्रस्थायीनांशुक्रांतानांधातूनांयत्परंओजस्तत्खल्वोजस्तदेववलमितिः॥ननुसुश्रुतेओजःवर्ण्यौजसाद्देनवलमुक्तं॥अन्यत्रओजोभिन्नंचबलंभिन्नंननुस्त्रीणांरसोपधातुघ्राणजलं॥रक्तोपधातुरक्तपित्तंअतएवोक्तंजेयटे॥यद्रसोपधातुर्हीघ्राणरंघ्राद्यदभ्येत्॥तदास्त्रीपुंसयोर्हीयाउपधातुरसस्यहि॥२॥यदाप्रकुपितापितातदाऽसृग्रक्तमाश्रवेत्॥मतोरक्तोपधातुर्हीत्याह॥चरकात्मतःधातुनवासप्तोपधातवइतिद्वेयाःदत्तेनमकारेण॥ननुसुश्रुतेअस्थ्यादीनामुपधातवोनोक्तः॥तद्यथारसात्स्तन्यंआर्तवंचारक्तात्कंडरात्स्नायुमांसात्॥खेदस्तस्यचमेदसःस्नायुसंधीइतिषेभ्यएवोपधातवःस्वभावादुत्पद्यंतेतेनपुनरस्यादिभ्यइतिधन्वंतरिवचनं॥यत्तुसाधारणादीनामुपधातुउक्तास्तच्चिंत्यं॥सुश्रुतारिक्तं॥तंत्रीयस्ममतमेतत्अतोनदोषःतयाचतंत्रांतरीयवचनंस्तन्यंरजोवसास्वेदोदंताःकेशास्तथैवच॥ओजोग्रंसप्तधातुःउपधातुः॥इतिसप्तोपधातवः॥अथसप्तत्वचाः॥१६॥१७॥टीकाछवीसथेपत्रकीसमाप्तः॥

स्थूलात्वक्सप्तमीतिख्यातासाविद्ध्यादेःस्थितिस्थानंमांसंहृदयप्रमाणा॥स्थूलाद्विहिमात्रमेति।सप्तापित्वचः।समुद्रितावित्यंति
तमभागेउपनुत्रमाणंधरयवप्रमाणंतुअंगुष्ठोदरतुल्यंयातउक्तं।उदरेह्यंगुष्ठोदरप्रमाणमवगाढंविध्येत्।एतत्प्रमाणमांसले
ष्मस्थलेषुवोद्भवं।नतुलललाटसूक्ष्मांगुल्यादिषु।नतुत्वचः।कस्मात्केनप्रकारेणात्यंतरत्याहयेयोंतरात्।क्षीरस्यपच्यमानस्यय
थासंतानिकाभवेत्।पच्यमानस्यघृतस्यरजसस्तुतथात्वचः॥सुश्रुतेचऋतिसंख्याभयेदेहंतत्रससप्तऽसृजःपच्यमानात्प्रजाये

वायुःपित्तंकफोदोषाधातवश्चमलास्तथा।तत्रापिपंचधाख्याताप्रत्येकंदेहधारणात्॥२१॥२१॥

क्षीरात्संतानिकामितिऋतिसप्तत्वचः॥त्वङ्मांसंतरंत्रयोरोषाइत्युक्तत्वात्देहनिरूपणमाहवायुरित्यादि॥२०॥वायुपित्तंकफऋतित्रि
योदोषाः।रसादिर्धातवः।येषांतएवधातवःदेहधारणधातवऋतितथाएवमलाःधातूंश्चमलिनीकरणान्मलाः।येयोंतरात्तेषांनि
ष्ठक्तिमाह।शरीरदूषणाद्दोषाधारणाद्धातवोमताः।वातपित्तकफादोषाश्चमलिनीकरणान्मलाः।ऋतितत्रपित्तंसप्तधासिद्धंपिदेहधारणा
त्प्रत्येकंपंचधाख्याताः।एकैकंप्रतिपंचधात्वं।वायुपंचधापित्तंपंचधाश्लेष्मापंचधातेषुधातवोवक्ष्यमाणाःदोषावातस्येवाभिधा

विभागकरणात्।सकिंहृदिस्थएवकरणात्।नेत्युदोषेषुपवनोवायुरेवबलवान्।कीदृशःसंतत्रगुणवानाह।रजोगुणमयःरजोगुणात्मकः
सूक्ष्मःअल्पःसोत्रसंचरन्॥पंचावस्थामाह॥मलाभयेत्यादि॥२२॥एकवक्ष्यमाणोऽपानसंज्ञः॥मलाभयेचरेत्कोष्ठेद्वितीयःसमानसंज्ञ
कोग्नवह्निस्थानेचरेत्।तथातृतीयकःप्राणसंज्ञःहृदिचरेत्।एवंस्थानभेदेनपंचप्रकारोवायुःतस्यपंचनामेत्याह॥२३॥अपानस
मानप्राणःउदानव्यानऋतिएतानिसमीरणस्यपंचनामानिक्रमात्उक्तानि।एवंज्ञानंतुपूर्वमेवोक्तं।तथाचतेनांतरेहृदिप्राणोगु

पवनस्तेषुबलवान्विभागकरणात्ततः॥रजोगुणमयःसूक्ष्मोनोरूक्षोलघुश्चलः॥२२॥मलाभयेचरेत्कोष्ठेवह्निस्था
नेतथाहृदि॥कंठेसर्वांगदेशेषुवायुःपंचप्रकारतः॥२३॥अपानःस्यात्समानश्चप्राणोदानोतथैवच॥व्यानश्चेतिस
मीरस्यनाम्न्युक्त्यनुक्रमात्॥२४॥पित्तमुष्णंद्रवंपीतंनीलंसत्वगुणोत्तरं॥कटुतिक्तरसंज्ञेयंरक्तंत्वग्रंजते
नृणां॥२५॥

दपानःसमानोनाभिसंस्थितः॥उदानःकंठदेशस्थोव्यानःसर्वशरीरगः॥पित्तगुणमाह।पित्तमित्यादि॥२४॥पित्तंउष्णंउष्ण
गुणं।द्रवंद्रवरूपं।पीतंपीतवर्णं।नीलंनीलवर्णंसत्वगुणोत्तरंसत्वगुणमुत्तरं।अदिकंयस्मिन्नुतत्।कटुंकटुरसं।तिक्तंतिक्तरसं।विद्
ग्धंआग्नतांव्रजेत्।तस्यपंचस्थानान्याह।आग्न्याशयेत्यादि॥२५॥श्रीरामायणमोनमः॥

अग्न्याशयेयत्तिक्तंभवतत्तत्पाचकंज्ञेयं। किंभूतंअतिरक्तं। पुनःकिंभूतंतिलोन्मितंतिलप्रमाणं।त्वचिस्थानिकंज्ञेयं। किंभूतंकांतिकरंपुन र्ज्ञेयाभ्यंगादिपाचकं॥ पाककारिमकृतिं। दृश्येदर्शनं। यत्तिक्तंहृद्येतिघतत्तत्साधकंपंचमं। किंभूतंतन्मेधाप्रज्ञाकरंमेधाप्रज्ञेबुद्धिविशेषे णक्रमात्।पंचपित्तनामज्ञेयानि॥ इतिपित्तभागः॥ अथकफस्यगुणस्थानंपंचनामान्याह। कफउत्क्लेदि॥ २९॥ कफःस्निग्धसश्चिक्कणः गुरुमात्रागुरुःश्वेतश्चुक्लवर्णः पिच्छिलः आमसदृशः शीतलः। शीतगुणः।तमोगुणप्रधानः।स्वादुर्मधुरसः।स्निग्धदृश्यतत्पक्वः।बहुवि

अग्न्याशयेभवेत्तिक्तमतिरक्तंतिलोन्मितं।त्वचिकांतिकरंज्ञेयंतेजोभ्यंगादिपाचकं॥ २८॥ दृश्यंयत्कुरुतेयत्तिक्तंतद्रसं शोणितंनयेत्॥ यत्तिक्तंनेत्रयुगलंदर्शनकारितत्॥ २७॥ यत्तिक्तंहृद्यमेधाप्रज्ञाकरंचतत्॥ पाचकंत्वाज कंचैवरंजकालोचकंतथा॥ २९॥साधकंचेतिपंचैवनामान्युक्तान्यनुक्रमात्॥ कफःस्निग्धोगुरुःश्वेतःपिच्छिलःशी

दोषेणस्निग्धयोग्यंयत्तिक्तंतत्रंजकंरंजकाख्यंज्ञेयं। किंभूतंतत्रसंशोणितंनयेत्॥ यत्तिक्तंनेत्रयुगलं तलस्तथा॥ ३०॥ ३०॥ तिक्त २९
तत्आलोचकं॥ आलोचकाख्यंचतुर्थंविभूतंदर्शनकारितंप्राप्तःलवणश्चभवेति। दृश्यंनीकफस्थानंनामान्याह॥ ३०॥ ३१॥ आ
भाग्याशयेक्लेदनकफःसन्धिस्नेहनः। कंठेरसनः।हृदिअवलंबनः। संधिषुश्लेषकः। एषुस्थानेषु " " " " "

तिष्ठन्देहस्यसौम्यंसर्वांगपारवंचक्रमात्करोतीतियोजना॥ इतिश्लेष्मदोषनिरूपणं॥ अथरसायुः॥ नवशतंरसायुनामानिपूर्वोक्तसंख्यातु।एतेनैवोक्तः। दृश्यंरसायूनांकर्मान्याह॥ ३२॥ देहेमांसाख्यमेदसांवंधनंरसायवः एवमुक्तादेहेमांसाख्यमेदसांवंधनंरसायवः॥ इमेवैतासांप्रयोजनं॥ ननुशार्ङ्गधरेणरसायूनांस्वरूपंअंगविभागायश्चनोक्तस्तत्कथंज्ञायते। तद्दोषार्थंयंप्रतिरक्ष्यते। अथरसा योःस्वरूपमाह॥ मेदसःसारमादायशिरंरसायुत्वमाप्नुयात्॥ शिरणांहिमदूपकःरसायूनांतुततःपरं॥ तासांसंख्यामाह॥ शतानि

तमोगुणाधिकःस्वादुविरुग्धोत्क्लेदनोभवेत्॥ कफस्त्वामाशयेमूर्द्धिकंठेहृदिचसंधिषु॥ ३१॥ तिष्ठन्करोतिदेहस्य सौम्यंसर्वांगपारवं॥ क्लेदनःस्नेहनश्चैवरसनश्चावलंबनः॥ ३२॥

नवजायंतेशरीरेरसायवोनृणां। तासांविवरणंब्रूमःशिष्याःशृणुचयत्नतः शाखासुखपंचतानिस्युःकोष्ठेत्रिंशच्छतद्वयं। ग्रीवायामूर्ध्वरे शेतुरसायूनांसप्ततिस्मृताः।एवमेवशरीरेस्मिन्मांसंतःसंधयोमताः।रसायुभिर्वहुभिर्बद्धोनरसहानराः॥ इतिरसायुनिरूपणं। अथ अस्थानि। अस्थ्नांचत्रिशतमितिसंख्याता। पूर्वोक्तैवतेषांनामयोजनमाह॥ आधारस्यतथासारःकायेस्थ्नांविबुधाजगुः। तांस्त्रयश्

तत्रयसंख्यकान्यस्थीनिकायेआधारस्तथासारश्चतद्बुधाबोधिताःजगुः ऊचुः।शार्ङ्गधरानुरूपत्वात्।अस्थीन्यानाहनिरूपणमुच्यते।तद्यथा।शल्यतंत्रेखिलेखंडानांशतत्रयमुदाहृतं।तान्येवात्रनिगद्यंतेतेषांस्थानानियानितुसन्निवेशंतिशतंतस्थीखासुकथितंबुधैः। पार्ष्ण्योःश्रोणिफलकेवक्षःपृष्ठोदरेषुच।जानीयाद्विषगेतेषुशतंसप्तदशोत्तरं॥ग्रीवायामूर्ध्वगंविद्याद्स्थ्नांयत्रिसयुतं॥अस्थीनिपंचधानवंतितद्यथा।तरुणानिकपालानिरुचकान्यपितानिस्युर्नलिकानितुपंचधा॥तेषामपिपंचानां

श्लेष्माचैतानिनामानिकफस्योक्तान्यनुक्रमात्॥स्नायवोबंधनेमोक्षारेहोमांसास्थिमेदसां॥३३॥आधारश्चतथासारः
कायेस्थीनिबुधाविदुः॥ ॥

स्थानान्याह। अस्थिकेशश्मश्रुतिघ्राणश्रोत्रांसतरुणानिहि। शिरःपृंखकपोलेषुतालुवंक्षणयोरपि जानुषुकपालानिविजानीयात्रुचकानि रहामतः। पाण्योःपार्श्वयुगेएवेजंघयोरपिमुखे॥पादयोर्वलयानिस्युर्नलकानिबुधेर्मुनाः॥दंतपादांगुलितलेकूर्चेचमणिबंध योः। बाहुजंघाद्वयेष्वपिजानीयान्नलिकानितु॥अस्थ्नांप्रयोजनमाह॥मांसान्यन्ननिवह्निशिरःस्नायुमितस्थिच॥अस्थीन्यालेप नंकृत्वानश्यंतेपतंतिना।दंतस्थिवर्णनं। अथमर्मभागशतोत्तरं॥ मर्मशतमित्युक्तत्वात्॥श्रीमत्सीतारामचंद्रस्मरणमोनमः॥ छुं

शिव ३०

मर्माणांसंख्याप्रोक्तांतेषांप्रयोजनमाहमर्माणीत्यादिश्लो॥ग्रावंतिमर्माणिनावंतिनीवधारणीतिमुनयोजगुः।प्रायेणअतिशयेनेत्यर्थः साङ्गधरेमर्मविभागस्तुविशेषेणनोक्तः।।अत्रयेतोग्रंथांतरात्किंचित्स्थानादिकंप्रोच्यते।सन्निपातःशिरास्नायुसंधिमांसास्थिनामान्या हुतान्येकादशमांसेपुरुषाणांस्थियुसंतिहिसंधीनांविंशतिस्थानास्नायूनांसप्तविंशतिः।चत्वारिंशत्तथैकंचशिरामर्माणितत्र॥द्वाविंश तिश्चवियुगावत्येवभुजद्वये।द्वादशशिरुकुक्षौचषट्दशेचतुर्दशाग्रीवाजत्रूर्ध्वभागेतुसप्तविंशन्मतानितुःसद्यःप्राणहरत्वादिमदैन्यंम

मर्माणिजीवाधारणिप्रायेणमुनयोजगुः॥३४॥संधिबंधनेकारिण्योदोषधातुवहाःशिराः॥शिराचमन्योनाम्नास्थ्नाश्चान्यास्थितानतु॥

मर्माणिपंचधाभवंतीतिस्मभेदमाह।सद्यःप्राणहराणिषण्मर्माण्येकोनविंशति मर्मदेशास्त्रयःस्त्रिंश त्सकालांतरमारकाः।चत्वारिंशत्तुचत्वारिबैकल्यंजनयंतिहिसमक्षिभ्रूजाकारविंशत्यप्रत्रयंमतं॥इतिमर्मनांविभागः।अथशिराविभागःशिराणांशतसप्तकमित्युक्तत्वात्।शिराणांशतसप्तकंभवतितासांप्रयोजनमाह॥३४॥संधिबंधनकारिण्योः अत्रदोषधातुवहा इदमेवप्रयोजनमेतेषां।अथग्रंथांतरात् शिराणांविशेषनिरूपणमाह

संधिबंधनकारिण्योदोषधातुवहाशिराः।नाभ्यांसर्वाःशिरवःस्रोतांसिप्रतंवंतिसमंततः॥शरीरंसकलंचैतत्शिराभिःपोष्यतेसदा॥प्रणालीभिश्चकुल्याभिरंतरंतहृयंसूक्ष्मस्थूलशिराभेदात्।प्रणालीवृकुलप्रवाहमार्गाः।कुल्याऽजलप्रवाहिकाप्रणालीयद्यपिप्राणादीनइंद्रियाणिजीवात्मावयवेगूढंतेतथापिनाभ्यावराशिरासुक्तयोरेवगतिप्रलाढ्योरेवग्रहणं।प्रणालीप्रखिलाकाप्रःकुल्याभिःक्षेत्रधान्यवत्।प्रसारणाकुंचनाभिःशिराभिःसततंतनोः।शिरएवोपकुर्वंतितस्युःसप्रशनानितुयथाऽमेदलेसाक्षदृश्यंतेप्रतताशिराः॥तथवदेहिनांदेहवंतेसकलाशि

पुलंतिचानिशंवायोः संयोगात्सर्वधातुभिः धमन्योरसवाहिन्योधमंतियवनंतनौ ॥३५॥

नीशिराणांप्राणनांचाधारएःइदानीशिराणांप्राणनांचाधाराधेयत्वंदर्शयंनाह।नाभिस्थाःप्राणिनांप्राणाःप्राणानाभिव्यपाश्रिताः।शिराभिरावृतानाभिश्चकनाभिरिवारकैः।सुक्रतात्।प्राणिंणंप्राणनाभिस्थाःनाभिस्थालोहितेक्षणमनाभ्यावरकासुशिराखर्व्यवस्थिताःप्राणप्राणावायवःप्रकर्षेणआनंतिगछंतीतिप्राणाःप्राणवायवःतेप्राणादिभेदेननागादिभेदवद्दशधीकृतानाभिस्थाःमतःप्राणाप्राणवहाःशिराःनाभिंव्याप्याग्निनाःकुतःमतःनाभिशिराभिआवृताकेवाअरकैःचक्रनाभिरिवइतियोजनाव्ययायोगस्यमध्यभागेनाभिशब्दवाच्यःअरकैःप

लिखितेःधमन्योनाभिसंबंधाविंशतिश्चतुरोत्तराःनाभिंपरिसृताताभिश्चक्रनाभिरिवारकैः।अतःशाङ्गधरेणतूद्धारंकृतंअतोधमन्यैशिरभेदभिन्नाःयतःसुश्रुतेलिखितेःशिरधमनीस्रोतसांसविभागःअरचक्रवंशिराणांसंख्यामाहःसुश्रुतात्तासांखलुमूलशिराश्चत्वारिंशत्तासांदशवातवहाःदशपित्तवहाःदशश्लेष्मवहाःदशरक्तवहाः॥तासांखलुवातवहानांवातस्थानांसपंचसप्ततिशतभवंति।तत्रवातवहाःएकस्मिन्कर्णेनवविंशतिर्द्वेनेत्रयोःपंचविंशतिः।एवंशतंशंखयोःकोष्ठेचतुस्त्रिंशत्तत्स्यविवरमांसेपेश्योवलायस्नुरवसंनायरेहिनां॥मांसपेश्यःसमाख्याताःनवपंचशतानिच।शीराद्यास्त्वपचीमिसंधयश्चशरीरिणां॥पेशीभिःसंवृतान्येवबकवेतिभवंतिहि॥

णेतासांश्रोत्रभ्यांगुरमेद्वाश्रिताःद्वेद्वेपार्श्वेपरएषांषट्उरेदशवक्षसि।एवंचतुस्त्रिंशत्एकंचत्वारिंशज्जत्रुणांऊर्ध्वंतासांचतुर्दशग्रीवायांचतुश्चकर्णयोःनवजिह्वायांषट्नासिकायांअक्ष्णोनेत्रयोःएवंवातवहानांसपंचसप्ततिशतंभवति।एवंपित्तश्लेष्मरक्तवहानांविंशेयः।एवंशिराणांसप्तशतानिसंख्यानि।तत्रारुणावातवहाःपूर्यतेवायुनाशिराःपित्ताद्रुषम्राम्बनीलाश्शिराः।कफात्अक्लेदवहास्थूरक्तास्तस्मान्मांसस्थ

प्रीतलाः। इतिशिरःविवरणं॥ अथ धमन्यामाह। नवारिंध्रेति धमन्यादिर्वोकंतासांच योजनमाह॥३५॥ रसवाहिन्योधमनिन्योजा
नोर्देहे पवनं धमंतिदूरंप्रयोजनं। अथ शार्ङ्गधरानुक्तिः धमनीविवरणं। तत्रार्ङ्गधरोक्तांतरादर्थं धमन्योनाभितोजाताश्चतुर्वि
शतिसंख्याः। दशोर्ध्वमधश्चतोगाशेषाः कायैकदेशगताः। यत्राप्यावतः शाखामूलेषुविशेषेषुचधमनीनांतत्रापिनिर
सोयैः रक्षितश्चरेत्॥ पंचाभिभूतास्त्वथपंचकृत्वपंचेंद्रियंपंचसुवर्तमानाः। पंचेंद्रियंपंचसुभावयित्वापंचत्वपंचत्वविनाश
काले। अस्यायमर्थः पंचाभिभूतः पंचप्राणाः धमन्यः पंचकृत्वः पंचवारान्पंचेंद्रियंसुरूपंभावयंतियोजयति। केषुपंचसुरूपं

मसारणाकुंचनयोरंगानांकंडराःस्मृताः॥ नासानयनकर्णानांरंध्रेरंध्रेप्रकीर्तिते॥ मेहनापानवक्त्राणामेकैकं
रंध्रमुच्यते॥३७॥

चारिंद्रियाधिष्ठानेषुभावयित्वासंगोऽयंविनाशकालेधमन्यः विनाशयंतीतियोजना। किंभूताध
मन्यः पंचसुवर्तमानापंचसुआकाशादिभूतेषुवर्तमानाः स्थिताः पंचभिर्भूताः इतिपंचभ्योभूतेभ्योभिसमंततोगृहीताः शब्दस्पर्शी
रसरूपगंधास्तैः। यत्राआकाशपवनरहितोभूम्यभितोभूताख्याधमन्यः पंचकृत्वः पंचवारान्। अयंति। आगच्छंतिका
धमन्यः। किंतत्पंचेंद्रियंइंद्रियंपंचकंसूक्ष्मरूपं॥ इतिमणिविभागः। अथमांसपेश्यमांसपेश्यः पंचशतानिभवंती॥ ॥

शिव
३२

स्नुक्तेषांप्रयोजनमाह॥३५॥ मांसपेश्यः बलायस्युः तस्मादेहिनां अवश्यंभाव्य। अवश्यित्यर्थः इदंमांसंप्रयोजने। शार्ङ्गधरानुक्तमां
सपेशीविवरणंग्रंथांतरादाह। यथार्थभूषणोक्तोवायुः स्नायोंसिशरीरेत। अनुभविश्चपिशितंपेशितंपेशिविभज्यते। तथाता
सांसंख्यामाह॥ मांसपेश्यसमाख्यातानृणांपंचशतानिच॥ तासांशतानिचत्वारिशाखासुकथितान्यथा॥ कोष्ठेषट्त्वतापष्ठीक
थितामुनिपुंगवैः॥ ग्रीवायांस्यर्धगास्तासुचतुस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः। पुंसांपेश्यः स्त्रियाःप्रोक्तामेहनमुष्कजा॥ स्त्रीणामावृत्यतिष्ठं
तिफलमेर्गतंहृता॥ पुंसांमेहनेमुष्कयोश्चयास्तिस्रोमांसपेश्यपूर्वेमुक्ताः। स्त्रीणांभगेवृहन्मुत्क्लाभावात्फलंगर्भाशयंआवृ

शमंमस्तकंचोक्तंरंध्राणीतिनृणांविदुः॥ स्त्रीणांत्रीण्यधिकानिस्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः॥३८॥

स्थतिष्ठति। जगृहसहा
हृस्त्रीणांमांसपेश्यस्तिस्रभिर्हीनानिपंचशतानिचतथामोजः। पंचपेशीशतान्येवस्त्रीवर्जेसिद्धिभूमियः। अतश्चतस्रोरीयंते
स्फमीमुष्कयोः। मांसपेशीनांकर्मोत्पाद॥३६॥ अगतांप्रसारणंकुंचनेतासांप्रयोजने। शार्ङ्गधरात्उक्तमपिविवरणंतासांयंत्रां
तरादाह। महत्यस्तास्यवःप्रोक्ताकंडरास्तुद्वयोरुशः। प्रसारणाकुंचनयोर्हेतुतासांप्रयोजने। चतस्रोहस्तयोस्ताइतिकंडराविवर
णं। अथरंध्राण्याह॥३९॥ नासानयनकर्णानांरंध्रेरंध्रेछिद्रंप्रकीर्तिते। कथितेमेहनंइंद्रियंअपाय्यंगुदं। वक्त्रंमुखं। एषुएकै

रंध्रंएवंनवरंध्राणि॥

दूषणमस्तकेमोक्तंकथितं। एवंदूषरंध्राणिचुरुकाणिनिर्दिशेत्। आचार्यादूतिश्चेयः। स्त्रीणांवाशेषमाह॥ ३७॥ स्त्रीणांत्रीणीतिरंध्राणिअधिकान्याहुः। तान्याहुः। दूतः योनेरेकंगर्भवर्त्मनामनः। गर्भमार्गस्याअन्यान्यपिसूक्ष्मछिद्राणिजन्मिनांमनुष्याणांतत्त्वचिमतानिकथितानि। श्रोतांसीनिश्रोतस्याहु॥ ३८॥ बहूनितानिसंख्यायदूषणंतेनैवभाषितुं॥ वाग्भेदेत्रयोदशासुश्रुतेहादिवोदितिः। कचिद्गणितान्याहुः। दूतिश्रोतविवरणं॥ कफसान्द्रान्याहुः। तद्भेदहरयाद्योवामभागेषुकुसंज्ञीहृच्चदक्षिणंगेमकृत्तिले

सूक्ष्मछिद्राणिकथ्यानिमलानित्वचिजन्मिनां॥ मनःप्राणान्नपानीयदोषधातूपधातवः॥ धातूनांचमलास्त्रमलमित्याद्यःस्तनौ॥ संचरंतेहिये नीभेस्तानिस्रोतांसिसंजगुः॥ तद्भेदेकुकुसंज्ञीहृद्दक्षिणंगेयकृन्मतं॥ ३९॥ उरानवाकेरधारःकुकुसंमोच्यतेबुधैः॥ रक्तवाहिशिरामूलंप्लीहाख्यातोमहर्षिभिः॥ ४०॥

च। तदुक्तंसुश्रुते। कफशोणितयोश्चापिमसादंहृदयंमतं॥ तस्माद्योवामतःप्लीहादक्षिणेस्तोममुच्यते॥ तत्रैवयकृतंविद्यात्हृदयंचेतनेस्मृतमितिप्लीहानमाह॥ ३९॥ जलवाहिशिरामूलंतिलंकिंमतंतत्स्याच्छादनकंजठरस्यस्यमेदसः। वृक्कौपुरीषरोहेद्योवृक्कायंमांसं। वृक्कैतिवैद्यावृषणलिंगयोस्वरूपमाह॥ ४०॥ वृषणौअंडौवीजवाहिशिराधारोमोक्षोवीजंवीर्यंतद्वाहिनीयाशिरातस्यआरोहः॥ किंमूलौचोरु

पक्वाहिलिंगनामकरंतत्॥ वीजमत्र
तिः॥ आधानंस्त्रीतावीजंशुक्रंहृदयंप्र
मोजनमाह॥ ४१॥ तैत्तिरीयास्तांतत्स्थानं
तत्राओजसः आश्रयस्थानं॥

वेगतः आयाति। किं कुर्वन् जठरानलं जीवयन् अखिलं देहं क्षीणयन् इति वायोजना। नतु हृत्प्राणो गुदापानः समानो नाभिसंस्थितः। उक्तत्वात् कथं नाभिस्थः प्राणपवनो भवतीति दूषणमुच्यते। नाभिस्थो योवायुस्तस्यापि प्राणसंज्ञेपि सुश्रुताभिप्रायः। एवं व्याख्याचेन्न हि नाभिस्थाः प्राणपवनाबहुवचनमुच्यते। यात्यभिप्रायेणोक्तमवयवैः दूरीकर्तुमशक्याः। न चाचक्षिरवर्णनशरीरेधश्चेतरिक्तवचनं। नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाना म्युव्यपाश्रिताः। शिराभिराबृतानाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः॥ अस्येयं व्याख्या च। प्राणीनां

पीत्वाचांबरपीयूषं पुनरायातिवेगतः॥ क्षीणयन्देहमखिलं जीवंश्चजठरानलं॥ ४५॥ श्रीरामः॥

नाभिस्थाश्रितः प्राणः शिरानाभिं व्याश्रिताः। तत्कृतः नाभिः शिराबृताकेवल आरकैश्च नाभिरिवेतियोजना॥ मर्कटेन अनंतगच्छतिप्राणः प्राणवायुवस्तेनप्राणादिभेदेनदशधा। एवंदशविधोवायुः प्राणरूपेणसंचरेदित्युक्तेः यद्यपिप्राणशब्देनेंद्रियाणिजीवनलक्षणवायवोगृह्यंते। तथायत्र शिरास्तुगतिमत्तावायोरेवंग्रहणंदशविधः प्राणपंचप्राणायदशप्राणाः। दशधाप्राणवायूक्तत्वात्। एवंदशविधोवायुः प्राणरूपेणसंचरेदितिवासुदेवानुभावः। तथाचपुराणवचनं॥ नियमितः प्राणे मुह्यमाग्यते॥ नियमिताः प्राणाः

क्षि च ३४

शधाप्राणवायवोयेस्तेनियमितप्राणाः योगिनः तेः परमेश्वरहरिमुहुः मग्यतेविचार्यतोऽत्यंतरस्यार्थः तस्मान्नरोषः दृढानीमायुषस्वरूपमाह॥ ४५॥ शरीरप्राणयोः संगात् आयुः उच्यते। कालेन स्वायुषोनिःशेषेण तद्वियोगात् प्राणवियोगात् पंचत्वं कथ्यते। पंचत्वंमरणत्वं। अतोमृत्योः प्रतीकारं। नानास्तिरोगाणांप्रतीकारः अतोरुग्यः तनुंरक्षेदित्याह॥ ४६॥ अवार्यंदूरीकर्तुमशक्यः। रोगनिवारणोत्साद्यारिभेरमाह॥ ४७॥ अप्रतिकारिणः चिकित्सामनुकुर्वतः पुरुषस्यसाध्योरोगः याप्यतांयो

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते॥ कालेनतद्वियोगाच्च पंचत्वं कथ्यतेबुधैः॥ ४६॥ नजंतुः कश्चिदमरः पृथिव्यांजायतेक्वचित्॥ अतोमृत्युरवार्यस्यात् किंतुरोगान्निवारयेत्॥ ४७॥ जाप्यत्वंयातिसाध्यस्तुजाप्योगच्छत्यसाध्यतां॥ जीवितंहंत्यसाध्यस्तुनरस्याप्रतिकारिणः॥ ४८॥ अतोरुग्यस्तनुंरक्षेन्नरः कर्मविपाकवित्॥ ॥छेः॥ ॥

तिसाध्यः असाध्यतांयातिगच्छति। असाध्यजीवितंहंतीतियोजना। अतः कर्मविपाकवित् रुग्यः तनुंरक्षेत्। कर्मविपाकवित्निदानतः। इदानींधर्मादिसाधनशरीरस्यकथंरुजेति। कथंसुखयातीत्याह॥ ४८॥ यतः धर्मोर्थकाममोक्षाणांशरीरंसाधनं अतःरुग्योरक्षेदितिपूर्वेनैवसंबंधः॥ धात्वादीत्वामसत्त्वाभ्यांशरीरस्यदुःखसुखेआह॥ ४९॥ ॥४९॥ ॥४९॥

धातवः रसाः सप्ततन्मलाः। धातुमलाः दोषाधातवः यः। अस्मात् हीनाधिकाः। तनुं नाशयंति समास्वप्रमाणस्थाः सुखाय विद्ये मातघाचलायोपचयाय॥ यद्वा मधातुवृद्धेउपचयायस्यो॰त्याद्य॥ इति श्रीई॰ धरदीपिकायां कलादिविवरणं समाप्तं॥ अथ सृष्टिक्रमः॥ आयुर्वेदस्यफलंचिकित्साचपुरुषस्यचतुर्विंशतितत्वानांसमवायः मकीर्तिताः। तस्मात्त्वतुर्विंशतितत्वानांज्ञानंवात्मनः स्वरूपनिरूपणायसृष्टिक्रममाह॥५०॥ पुंसः चिरानेरूपेश्वरस्यप्रकृतिर्नित्या॥ केवभास्वतः सूर्यस्य

धर्मोर्थकाममोक्षाणांशरीरंसाधनंयतः॥ रोगास्तस्यापहरतिरक्षेयसोजीवतस्यच॥४९॥ धातवस्तन्मलादोषा नाशयंत्यसमास्तनुं। समासुखायविज्ञेयाबलायोपचयायच॥५०॥ इति [illegible] ज्ञानं॥ जगद्योनेरनिछस्या चिदानंदैकरूपिणः॥ पुंसोस्तिप्रकृतिर्नित्याप्रतिछायेवभास्वतः॥५१॥ अचेतनामपिचेतन्यंयोगेनपरमात्मनः॥ ॥

प्रतिछायेवाकथंभूतस्यपुंसः जगद्योनेः। जगदुत्पादकस्य। जगछब्देनदृश्यिव्याख्यः। ननुगछतीतिजगत्। तेषामुत्पत्तौसमवायकारणं। पुनः कथंभूतस्य अनिछस्य। इछारहितस्य। पुनः कथंभूतस्यचिदानंदैकरूपिणः। चित्आनंदएवरूपंयस्य अनेनेश्वरस्यनित्यत्वात्प्रकृतेरपिनित्यत्वंप्रतिपादितं। इदानीमचेतनायाः प्रकृतेपुरुषस्यचैतन्ययोगेनसृष्टिरुत्पत्तिमाह॥५१॥ अचेतनामपिचैतन्ययोगेनअखिलंविश्वं करोति। किंभूतंविश्वं अनित्यं अस्थायि। पुनः किंभूतंनाटकाकृतिं।

वीरिक्तात्त्रिलिंगत्वादत्रनपुंसकी॥ इदानीं उत्पत्तिक्रमेतेः प्रकृतेर्बुद्धादीनांप्रकृतीत्याहि॥५२॥ किंभूतांबुद्धिं इछामयीं पुनः किंभूतांमहद्रूपांतद्बुद्धेःसकाशात्अहंकारअभवत्इतियोजना। प्रकर्षेणकियंतेअनयाइतिप्रकृतिः। गुणानांसाम्यंचाप्रकृतिः सत्वरजस्तमसांसाम्यवस्थाप्रकृतिःस्थितिसंख्योःसाप्रकृतिरष्टधाभेदभिन्ना। तथाचोक्तं॥ सुश्रुतेअव्यक्तंमहानहंकारपंचतन्मात्राणीत्यष्टौप्रकृतयः। गीतायांचोक्तं॥ भूमिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा॥ अतो

अकरोद्विश्वमखिलमनित्यंनाटकाकृति॥५२॥ प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वंबुद्धिमजीजनत्॥ इछामयीमहद्रूपा महंकारस्ततोभवत्॥५३॥ त्रिविधःसोपिसंजातोरजः सत्वतमोगुणैः॥ तस्मात्तूसत्वरजोयुक्तादिंद्रियाणिदशाभवत्॥५४॥

बुद्धादयोवक्ष्यमाणाःप्रकृतेर्भेदाबुद्धिस्तावत्स्वरूपादिछामयीइछास्वरूपंमहद्रूपंबहुरूपंयतः॥ गीतायामुक्तं। बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामिति। अहंकारस्त्रिविधोभवतीत्याह। तस्मादिंद्रियाणिभवतीत्याह॥ सोप्यहंकारः रजःसत्वतमोगुणैः॥ त्रिविधःसंपातःअभवत्। तस्मात्सत्वरजोयुक्तादहंकारात्दशेंद्रियाणि। अभवन्एकादशमेमेतः। तेषांनामान्याह॥५४॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः॥

मनःएकादशं मतानिरुद्रश्चोत्रादीनि पञ्चोत्रकंएकं द्वितीयंत्वक्चच॥ नयनंनेत्रयुग्मंजिह्वारसिद्वं। घ्राणंनासारंध्रेवचोवचनं हस्तौद्वौपादौपायुरेद्वं। उपस्थंमेढ्रं। योनिस्त्रियां गुदंप्रसिद्धं। दशेंद्रियाणांप्रथमेपंचबुद्धींद्रियाणि॥ पंचकर्मेंद्रियाणिपंचभवंति॥ ५५॥ प्राकृतानीश्रोत्रादीनिपंचबुद्धींद्रियाणिबुद्धेरभ्रयत्वात्। इतराणिवचःप्रभृतिनीपंचकर्मेंद्रियाणिकर्माश्रयत्वात्। सूक्ष्मबुद्धिभिरेतानिकथ्यंतीतियोजना॥ त्रिविधाहंकारात्तन्मात्रपंचकंभवतिअतस्तदाह॥ ५६॥ तमः सत्वगुणोत्कृष्टात्॥अ

मनश्चजातंतात्त्वाहुःश्रोत्रंत्वगयनंतथा॥ जिह्वाघ्राणंचवोहस्तपादोपस्थगुदानिच॥ ५५॥ पंचबुद्धींद्रियान्याहुः प्राकृतानीतराणिच॥ कर्मेंद्रियाणिपंचैवकथ्यंतेसूक्ष्मबुद्धिभिः॥ ५६॥ तमःसत्वगुणोत्कृष्टाद्रहंकारान्नभोभवेत्॥ तन्मात्रपंचकंतस्मान्मुनिभिःसूरिभिः॥ शब्दतन्मात्रकंस्पर्शतन्मात्रंरूपमात्रकं। रसतन्मात्रकंगंधतन्मात्रंचेतितद्विदुः॥ ५८॥

शिव ३६

हंकारात्तन्मात्रपंचकंजायतेतस्यनामानिसूरिभिःकथितानि। तानिनामान्याह॥ ५७॥ शब्दतन्मात्रकंघ्राणमात्रकंघ्राणस्वरूपंश्रोत्रमात्रकं। श्रोत्रस्वरूपमाह। श्रोत्रस्वरूपंस्पर्शतन्मात्रकं। त्वक्स्वरूपं। रूपतन्मात्रकंनयनमात्रणं। मात्रकंघ्राणस्वरूपं। तन्मात्रेपंचकंभूतपंचकंजायतेत्याह॥ ५८॥ श्रीमत्सीतारामचंद्राभ्यांनमोनमः॥ ॥५८॥

व्योमआकाशं। अनिलोवायुः। अनलोऽग्निः। जलंप्रसिद्धं। क्षोणीपृथ्वी। तद्रूपंतेषांस्वरूपंदर्शनीतन्मात्राणांविशेषणमाह॥ ५९॥ शब्दः श्रोत्रविशेषभावःरूपंनेत्रविशेषभावंःरसोजिह्वाविशेषभावःगंधोघ्राणविशेषभावः। एतेतन्मात्राणांविशेषास्युः किंभूतास्थूलभावं प्राप्ताःविशेषाअनुभवयोग्याः सुखादिभिर्विशेषंनयंतेसूक्ष्मत्वात्एतेशब्दाद्यःबुद्धींद्रियाणांविषयाश्चभवंतितान्याह॥ ६०॥

तन्मात्रापंचकंतस्मात्संजातंभूतपंचकं॥ व्योमानिलोऽनलक्षजलक्षोणिरूपंचतन्मतं॥ ५९॥ शब्दस्पर्शश्चरूपंचरसगंधावनुक्रमात्॥ तन्मात्राणांविशेषास्युःस्थूलभावमुपागताः॥ ६०॥ बुधींद्रियाणांपंचैवशब्दाद्याविषयामताः॥ कर्मेंद्रियाणां विषयावाक्पाणिविहारिताः॥ ६१॥ आनंदोत्सर्गकौचैवकथितास्तत्वदर्शिभिः॥

बुद्धींद्रियाणांपंचशब्दाद्याविषयामताः कथिताः तत्रशब्दश्चोत्रविषयः। स्पर्शस्त्वग्विषयः। रूपंनेत्रविषयः रसजिह्वाविषयः। कर्मेंद्रियाणांविषयान्याह॥ ६१॥ तत्वदर्शिभिः ज्ञानिभिः कर्मेंद्रियाणांवाक्पाद्यावियाःकथिताः। ततः वचसाभाषाभाषणं। जिह्वयाऽन्नंभक्षणं। पादस्यविहारगमनागमनं॥ उपस्थस्यस्त्रीयोनिलिंगयोः आनंदंस्त्रीपुरुषसौख्यविशेषं। गुदस्यविसर्गपुरीषत्यागः। इतिप्रकृतिविवरणेसमाप्तं॥ प्रकृतेनामान्याह॥ ६२॥ ॥श्रीः॥

मा प्रकृतिः शिवं परमेश्वरं आश्रित्य स्थिता तस्या एतानि नामानि भवंतीति योजना। एकप्रकृतेः। प्रधानं नामा एवं प्रकृतिः एकं शक्तिः। एकं नित्यात्मकं अविकृतिः। सुश्रुतमते अव्यक्तं च प्रकृतिर्नाम। नव्यक्तेस्वरूपव्यक्तं मूलप्रकृतिपर्यंतसृतिउच्यते। इत्यनीचतुर्विंशतितत्वानीसमाप्तिक्रमकथ्यते॥ ६२॥ महान्बुद्धिः अहंकृतिरहंकारः। पंचतन्मात्राणि। एतानीएतानि सप्तबुधाः प्रकृतिः विकृतिं जगुः। प्रकृतिकारणंनतुकस्यचित्॥ कार्यमित्यर्थः। महत्तत्वादयःसप्तमहान्अहंकारः। पंचतन्मात्राणीतिशक्तेः। प्रकृतेर्विकृतयः। का

प्रधानंप्रकृतिः शक्तिर्नित्यात्मा च विकृतिस्तथा॥ ६२॥ एतानि तस्यानामानि शिवमाश्रित्य व्यवस्थिता॥ महानहंकृतिः पंचतन्मात्राणि एवमेकएवैक॥ ६३॥ प्रकृतिर्विकृतेश्चैवसप्तैतानि बुधाजगुः॥ देवेंद्रियाणि चित्तंचमहदाद्याःपंचच॥ ६४ विकाराःषोडशप्रोक्ताः सर्वाश्चाद्यजगत्स्थिताः॥ श्रीएकमात्मनमः॥

र्मीणीति सुश्रुतः। तत्रा यंशोतेरहंकृतिर्नाम्नः कारणान्महर्षिभिः तत्तत्वादयःसप्तप्रोक्ताविकृतयोपिच। अत्रयोडशविकारानाहदेवेंद्रियाणिश्रोत्रादीनिचित्तंमनः महदादीनिपंचविंशतीनितत्वेषोडशविकाराः। जगत्स्थाश्चस्थिताः विकाराकार्याणिएवंभूतेश्वरेहजीवात्मावसतीत्याह॥ ६३॥ ६४॥ एवममुनोक्तक्रमेणचतुर्विंशतिभिस्तत्वैः सिद्धेवपुर्गेहेदेहगेहेजीवात्मानियतेसुखासुखभक

पुनःकिंभूतः स्वांतदूतवान्। स्वांतेमनएवदूतोयस्यसः स्वांतदूतवान्मनोदूतइत्यर्थः। सजीवात्मादेहीकथ्यतइत्याह॥ ६५॥ मनसाकृत्रिमैः कर्मबंधनैः व्याप्तोवद्धश्चदेहीकथ्यते। देहोस्यास्तीतिदेही। जीवात्मातस्यदेहिनोयानिबंधायभवंतितान्याह॥ ६६॥ तस्यदेहिनोजीवस्यकामाद्योबंधायभवंतीतिसंबंधना। येनबद्धोमुक्तश्चभवति। सुखदुःखेवंभवतस्तत्कारणमाह॥ ६७॥ अज्ञानात्कामभि

एवंचतुर्विंशतिभिस्तत्वैः सिद्धेवपुर्गेहे॥ ६५॥ जीवात्मानियतोनित्योवसतिस्वांतदूतवान्॥ सदेहीकथ्यतेपापपुण्यसुखसुखादिभिः॥ ६६॥ व्याप्तोवद्धश्चमनसाकृत्रिमैःकर्मबंधनैः॥ कामक्रोधोलोभमोहावहंकारश्चपंचमः॥ ६७॥ देवेंद्रियाणिबुद्धिश्चतस्यबंधायदेहिनः॥ आप्नोतिबंधमज्ञानादात्मज्ञानाच्चमुच्यते॥ ६८॥ तत्तद्दुःखयोगकृच्छ्राधिमारोग्यंतत्सुखावहं॥ इतिश्रीदामोदरस्तोशर्मचरेणविरचितायांसंहितायांसृष्टिक्रमेशरीरोत्पत्तिः॥ छं॥ ॥

र्बंधंआप्नोति। आत्मज्ञानात्कृत्वाज्ञानात्मुच्यतेजन्मादिभिरितिशेषः। व्याधिस्तुतत्तद्दुःखयोगकृत्। तस्यदेहिनः दुःखयोगंकरोतीत्यर्थः। तत्तद्दुःखसंयोगात्व्याधिरितिसुश्रुतोक्तेः। व्याधिलक्षणात्। आरोग्यंतत्सुखावहं। भवतीतिसंबंधः। इतिसृष्टिक्रमकथनंसमाप्तं। शरीरिणंतिसदा आहारापेक्षाः। अतः आहारपाकक्रममाह॥ ६८॥ ॥ ६८॥

पूर्वमग्रमतः प्राग्निलेरितःप्राणवायुभेरितः ॥ आहारःपोचादिपंचभिःचेलक्षणः। आमाशयंयाति। नाभिस्तनांतरमामाशयः तत्र गतामाधुर्य्यमधुरभावंचलभते। किंभूतोआहारःषड्रसः। वाग्भटेचेवं। आदौषड्रसमापन्नमधुरीभूतमीतयत्। फेनभावंरसंयातिविदाहदग्धतांगतमिति। आम्लत्वंचमाप्नोतीत्याह॥१॥ अथैतस्यनंतरंपाचकपित्तेनविदग्धः आम्लतांव्रजेत्ततःसमानमारुतात्यामाशयमाहारःपूर्वंप्राग्निलेरितः॥ माधुर्य्येकेनभावंचषड्रसोपिलभेतसः॥२॥ अथपाचकपित्तेनविदग्धश्चाम्लतांव्रजेत्॥ ततःसमानमरुतायहणीमभिनीयते॥३॥ षष्ठीपित्तधरानामयाकलापरिकीर्त्तिता॥ पक्वामाशयमध्यस्थाग्रहणीस्त्वभिधीयते॥३॥ग्रहण्यांपच्यतेकोष्ठेवह्निनाजायतेकटुः॥ रसोभवतिसंपक्वादपक्वादामसंभवः॥ ४॥ वह्नेर्बलेनमाधुर्य्यस्निग्धतांयातितद्रसः॥ पुनर्यातिजातनखिलान्सम्यक्पक्वोमतोपमः॥५॥

रुत्ताग्रहणीअभिनीयतेमाप्यते।

ग्रहणीकलाःतत्रग्रहणीकिंभवतीत्याह॥२॥सम्यक्पक्वोरसःभवति। अपक्वात्आमसंभवोभवतीतियोजना। पुनःवह्निनापक्वः किंभवतीत्याह॥३॥पुनःवह्नेर्बलेनपक्वः माधुर्यंस्निग्धतांचयातिचेत्सम्यक्पक्वोमतोपमः। पुनःवह्नेर्बलेनपक्वात्तत्खिलान्धातून्पुनर्यातिसंदग्धेपक्वदोषमाह॥४॥ विषभावंविषत्वरूपंवाव्रजेत्विशेत्यादिनिमारणंयात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रोगसंकरंवहुरोगसमूहंकर्कृजित्। आहारस्यकेनवासरंकिंमलमित्याह॥६॥ आहारस्यसारभूतोरसः सारहीनोसमलइवोभवतिःतज्जलंशिराभिःवस्तोनीतंमूत्रत्वंअवाप्नुयात्। तत्किंमलंभवति। तस्यव्यवस्थामाह॥७॥ तत्किंतत्तस्याहारपक्वस्य॥ यत्किंतत्तत्मलंज्ञेयं। तत्पक्वाशयेतिष्ठेत्। तत्अपानेनोदितंवलित्रितयमार्गेणयाति। तस्यवलित्रितयस्यनामान्याह। अवाहिनीसर्ज्जनीग्राहिकादूतिवलित्रयं। अत्रगुरुप्रमाणंनोक्तं। तत्र्थंतरद्विशेषतःलिख्यते। तत्रयावागुरुस्यमानंसर्वस्यसार्धंस्याच्चतुरंगुले॥ तत्रस्युर्वलयस्तिस्रःपूरंवर्त्तिमणिस्मृताः॥ मवाहिनीभवेत्सार्धासार्द्धांगुलसंमिता॥ उत्सर्जनीतुतदूर्ध्वःसासार्धांगुलसंमिता॥ तस्याअधःसंवरणीस्याद्देकांगुलसंमिता॥ अर्धांगुलप्रमाणंतुबुद्ध्वागुरुंमतं॥ मलोत्सर्गस्यनार्गोयंपायुर्देहविनिर्मितः॥ इतिपक्वोरसः कुत्रस्थित्वारसादीनकरोतीत्याह॥६॥

मंदवह्निर्विदग्धश्चकटुश्चाम्लोभवेद्रसः॥ विषभावंव्रजेद्वाऽपिकुर्य्याद्वारोगसंकरं॥ ६॥ आहारस्यरसःसारःसारहीनोमलइवः॥ शिराभिस्तज्जलंनीतंवस्तोमूत्रत्वमाप्नुयात्॥ ७॥ तत्किंचमलंज्ञेयंतिष्ठेत्पक्वाशयेचतत्॥ वलित्रितयमार्गेणयात्यपानेननोदितं॥ ८॥

समानमरुतेरितः रसः जाठरहृदयं याति। तत्र पित्तेनरंजितः पाचितः स्वरूपतां याति। तत्रोत्तिष्ठतिकृतिश्लीहो स्थानेरक्तस्यहृदयपाकेदूषणप्रसंगात्। तथा चोक्तं सुश्रुते। सरक्तस्त्वोरसोयकृत्प्लीहानौ प्राप्यरागमुपैतीत्युक्तत्वात्। रसेन। अन्येषां धातूनां पाकक्रममाह॥१०॥ मासेशुक्रत्वं यातीति योज्यं। तच्चार्तवमकारेणस्त्रीणांरजश्चमासेनभवत्। विशेषणपाकक्रमस्तु धातु विवरणेवक्ष्यः शुक्रशोणितशुक्राद्भौ भवतीत्यपि संक्षेपेणाह॥११॥ गर्भसंज्ञायतेद्वितीयोन्यो। सजातः सन्बालः उच्यते। शुक्रजःशुद्धगर्भः॥ अशुद्धः

भवाहिनीसर्जनीचयाहिकेतिवालेत्रयं॥ रसरक्तहृदयं याति समानमरुतेरितः॥९॥ रंजितः पाचितस्तत्र पित्तेनाग्नातिरक्तताम्॥ रक्तंसर्वशरीरस्थंजीवस्याधारमुत्तमं॥१०॥ स्निग्धंगुरुबलंस्वादुविरक्तंपित्तवद्भवेत्॥ पाचिताःपित्ततेजसाद्याधातवःक्रमात्॥१२॥ शुक्रत्वंयातिमासेनतथास्त्रीणांरजोभवेत्॥ कामान्मिथुनसंयोगेशुद्धशोणितशुक्रजः॥१२॥ गर्भःसंजायतेनार्यांसजातोबालउच्यते॥

शुक्रशोणितयोरपिगर्भोभवति। अतआह। द्वयोः कुरुवाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः॥ वरपत्वतयोर्जातंतदस्यापिकुत्सितं। कुत्सितंजातंयस्यतत्कुत्सितं। अन्नतारकादित्वाच्चमत्वयः। अथवाताद्दुष्टेरेतसःप्रजोत्पादनेनसमर्थाद्वृतिसुश्रुतः। अन्नशुद्धप्रजोत्पादनेसमर्थावृतिर्वोध्यः। रोगादिनाअशुद्धास्तुप्रजावाताद्दुष्टशुक्रं। अपिजनयंतिजन्मोधवधिरपंग्वादिसंभवात्। दृश्यंरजःशुक्राधिकोक्तिंभवतीत्याह॥१३॥ रजसः आधिक्येक

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समत्वेनद्वयोःसाम्येननपुंसकंभवेत्। अतः परंपारमेश्वरीवृत्ता। अद्दष्टस्यबलवत्तरत्वात्॥ जन्मांतरंबालस्यभेषजममाणयुक्तक्रियामाह॥१३॥ बालस्यप्रथमेमासिएकैवमेषजरक्तिकाद्र्या किंभूतामेषजमात्रा॥ क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः अवलेहीकृतायावत्वत्सरःभवेत्॥ तावत्एकांएकांरक्तिकांमासिमासिवर्धयेत्॥ वत्सरादूर्ध्वमेषजपरिमाणमाह॥१४॥ तदूर्ध्ववत्सरादूर्ध्वंमाषैर्वृ

आधिक्येरजसः कन्यापुत्रशुक्राऽधिकेभवेत्॥१३॥ नपुंसकंसमत्वेनयथेच्छापरमेश्वरी॥ बालस्यप्रथमेमासेरेक्कामेषजरक्तिका॥१४॥ अवलेहीकृतैकैवक्षीरक्षौद्रसिताघृतैः॥ वर्द्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवतिवत्सरः॥ माषवृद्धिस्तदूर्ध्वस्याद्यावत्षोडशवत्सराः॥ ततःस्थिरभवेत्तावद्यावद्दूर्वाणिसप्तति॥ ततोबालकवन्मात्राह्रासनीयाशनैःशनैः॥ मात्रेयंकल्कचूर्णानांकषायानांचतुर्गुणा॥१७॥

द्धित्वात्। यावत्षोडशवत्सरोभवति। ततःषोडशानंतरस्थिरामात्राभवेत्॥ यावत्सप्ततिः॥ नवर्धनमित्यर्थः॥ वर्द्धनक्रममप्याहह्रासक्रममाह॥१६॥ ततःबालकवत्एकाद्यरक्तिकाद्रिमात्राह्रासनीयानकर्त्तव्या॥ दृश्यंमात्राकल्कचूर्णानांकषायानांएतन्मात्रतः॥ चतुर्गुणारक्तिकाचतुष्टयप्रमाणा॥ अंजनारीनांविधानमाह॥१७॥ एतत्अंजनमाशुबालानांजन्मप्रभृतिशस्यते॥ मतिमर्द्दोःनस्यभेदमदुनतीक्ष्णं। तीक्ष्णस्यअक्षमाक्षरविधानात्॥

दूरानीवात्सारीनांविधानमाह॥१८॥कवलःगंडूषायंचमाहुर्षीकर्त्तव्यः।नस्यकर्मअष्टमाहुर्षीकर्त्तव्यं।विरेकःषोडशाहूर्षीत्कर्त्तव्यः।मैथुनेस्त्रीप्रसंगःविंशतेःकर्त्तव्यः।वात्सावत्सारीनिकिमत्यर्थंतंभवंतितदाह॥१९॥वात्सादिकं।जीवितंतंदशतद्दशेत्हीनोभवेत्।वात्संदशवर्षपर्यंतं।विक्रमंछविःत्रिंशत्पर्यंतं।मेधाचत्वारिंशत्यर्यंतंत्वक्दार्ढ्यंपंचाशत्यर्यंतं।दृष्टिःषष्टिपर्यंतं।परतोहीनाभवति।शुक्रंसप्ततिपर्यंतं।विक्रमअशीतिपर्यंतं।बुद्धिर्नवतिपर्यंतं।कर्मेंद्रियंशतपर्यंतं।ननुशार्ङ्गधरेणबा

अंजनंचतथालेपःस्नानमभ्यंगकर्मच॥वमनंमतिमर्शीश्चजन्मप्रभृतिशस्यते॥कवलःपंचमाहूर्षीद्दष्टमान्नस्यकर्मच॥विरेकःषोडशाहूर्षीद्विंशतेश्चैवमैथुनं॥१९॥षुमाञ्शतुर्विधोबालःकुमारस्थविरोयुवा॥बालोहौपंचवर्षाभ्रिंशद्भिस्तुकुमारकः॥२०॥पंचाशद्भिस्तथास्थानैर्युवाद्वृद्धस्ततःपरं॥वात्सदृष्टिःछविर्मेधात्वग्दार्ढ्यंशुक्रविक्रमौ॥

लस्यभ्रम

मेमासिरेयामेषजेतिरक्तिकेतिजन्मोत्तरकालेविधानंनलिखितंतत्किंअस्यास्यविषयंचास्यस्यविषयंवा।अन्यस्यविषयंचेत्तदाकालचिकित्साबामेवप्रसंगस्यात्।स्वस्यविषयंचेत्तर्हिस्वस्थेरोगेविनाऔषधदानसंभवाद्यर्थमेतद्विधानंउच्यतेसत्यवतरोगेरोगकोपोभवतितंनिवारणार्थंमहामकुत्सारंभकरोषदुष्टनिवारणार्थंएतद्विधानंरोगकोपात्तथाचसद्यःप्रसूतास्त्रीरगुणेक्षीरंसद्यःप्रसूतानांचिरसंरोगकारकं॥तथाचतस्मात्सद्यःप्रसूतानांजायतेश्लेष्मातेपथदृति॥अतोयु॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव
४०

कंविधानंतदवस्थमत्रैवोचितं॥तथाचसुश्रुतेलिखितं।तस्मात्मथमेहनिमधुसर्पिरनंतमिश्रमंतःपूतंत्रिकालंपाययेत्॥द्वितीयेलक्ष्मणासिद्धंसर्पिःततीयेचततःप्राग्निवारितस्नग्धंमधुसर्पिःस्वपानितलसंमितंहिकालंपाययेत्।अनंतंकेशरंयवासकवासुवर्णीवा।तद्वद्वाग्नदेतु।अनंतामिश्रेमधुसर्पिषादृतिपाठः।तत्रचानंतादूर्वीव्याख्याता।तत्ररक्तिमात्रंदेयंअन्येचप्रयोगाः।सोवर्णेसुकृतेचूर्णेकुडवंमधुघृतंवचा।हैमंचूर्णंनिकेटर्यःश्लोकार्द्धवघृतंमधुचत्वारोमिहिताःमाशःश्लोकार्धेचतुर्थेपि।कुमाराणांवयुमेधावत्सुपिविवर्धनाः॥संवत्सरंयावदेतेयोगाःसेव्याः।अन्येहूदृशवर्षीण्याहुः।मात्रापिलिखितं।विडंगफलमात्रंतुजातमात्र

बुद्धिःकर्मेंद्रियंचेतिजीवितंदशतोहसेत्॥२०॥

स्यमेधजं।एतैरेवप्रमाणेनमासिमासिमवर्धनं॥कोलास्थिमात्रंक्षिरक्षिरेयामेधज्यकोविदुः॥क्षीरान्नारेःकोलमात्रमन्नाद्दोदुंबरोपमं॥सुश्रुतातद्युक्तयाति।चूर्णनिव्याख्यानयंति।सोवर्णंनागकेशरचूर्णं।यद्वाकुंकुमचूर्णंमत्स्याक्षःमत्स्याक्षीब्राह्मीचा।अर्कपुष्पीपयस्यायेहूअकी।सुप्यसदृशलताश्वेतदूर्वीविशेषणं।यद्वाकेचिद्वचामाहुः।केटर्योनिंबः।कनकवाचकंसर्वत्रकेशरमेवाद्

तिकुमारपोषणविधानं॥अथमकुतेरपिशरीरंगत्वात्मकृतिविवरणमाह॥

ननुवातप्रकृतिस्तुपूर्वोक्ताजगत्कर्त्रींद्रियकार्यकथनेनपुनरुक्तिदोषः।उच्यते।इहंतुशरीरस्वभावलक्षणाशरीरप्रकृतिः।शुक्रार्तवांशयोगेदोषोत्कृष्टजन्मासप्तविधा।तथाचसुश्रुतः।शुक्रशोणितयोर्योगेयोनवेर्दोषउत्कटः।प्रकृतिर्जायतेतेनतस्यामेलक्षणंभ्रूणवाम्भेदेच।शुक्रासृग्गर्भिणीभोगचेष्टागर्भाशयतुषुयःस्याद्दोषाधिकस्तेनप्रकृतिस्तुदुरीरिता॥सप्तधाप्रकृतिरित्युक्तातत्रवातप्रकृतिमाह॥२०॥एवंभूतःनरोवातप्रकृतिकोभवतीतियोजना॥रूक्षःरूक्षांगःबाचालःबहुजल्पकः।चलमानसः

अल्पकेशःकृशोरूक्षोवाचाजल्पुलमानसः॥आकाशचारीस्वप्नेषुवातप्रकृतिकोनरः॥२१॥अकालेपलितेर्व्याप्तोधीमान्खेदीवरोषणः॥स्वप्नेषुज्योतिषांदृष्टापित्तप्रकृतिकोनरः॥२२॥गंभीरबुद्धिःस्थूलांगोस्निग्धकेशोमहाबलः॥

चलचित्तःस्वप्नेषुआकाशचारीआकाशलमणशीलःनरश्रोत्रसामान्यमतुक्तवाचकःस्त्रीनपुंसकविषययतअनयोर्निरासार्थमुक्तिनोक्ता।अथपित्तप्रकृतिः॥२१॥पित्तप्रकृतिकोभवतीतियोज्यं।अकालेतरुणावस्थायांपलितैःश्वेतकेशैःधीर्धीरणवतीषु हिस्रयुक्तखेदीषखेदबहुलःरोषणःक्रोधादुःस्वप्नेषुज्योतिरूपाणांदृष्टा।अथश्लेष्मप्रकृतिः॥२२॥एवंभूतोनरःश्लेष्मप्रकृतिर्भवति।तत्रापियोजना।किंभूतःगंभीरबुद्धिःगंभीरेअचलाबुद्धिर्यस्यच॥ शिव ४१

जलाशयालोकीजलाशयेजलस्थानेआलोकयतीतिसः।अथद्विदोषत्रिदोषप्रकृतिमाह॥२३॥मिश्रचिह्नैर्द्विदोषचिह्नैःदुष्टजाःत्रयःत्रिदोषजनस्तेकएवा।एवंसप्तप्रकृतयः।दृतिप्रकृतिविभागः।वातादिप्रकृतिवत्सत्वाद्योपिसप्तप्रकृतयदृष्टेकेतथाचवाग्देशेचास्त्रिकादिमिश्रैर्वेगुणैर्गुणमयीवदेत्।तथाचसुश्रुते।महाप्रकृतयस्त्वेतास्तमःसत्वरजःकृताः॥मोक्तलक्षणतःसम्यक्प्रकृतियकृताश्चविभावयेत्।अतआह।सात्विकाःसप्तविख्याताराजसाःषट्प्रकीर्तिताः॥तिस्रस्तुतमसःमोक्तास्तासांलक्षण

खेमेजलाशयालोकीश्लेष्मप्रकृतिकोनरः॥२३॥ज्ञातव्यामिश्रचिह्नैश्चद्वित्रिदोषोल्बणानराः॥तमःकफाभ्यांनिद्रास्यात्मूर्छापित्तमतोमता॥२४॥

मुच्यते॥वाग्भटेनापुनर्हीनमध्योत्तमाइत्येवंभेदमुक्ताःतथाशुक्रार्तवस्थैर्जन्यादोषैर्विषेणेवविषक्रमैः।तेश्चप्रकृतयस्त्रिधाहीनमध्योत्तमाःपृथक्।समधातुःसमदोषाश्चेतिद्विदोषजात्रिदोषजानिंद्याः।ननुप्रकृतिस्तुरजःशुक्रसंयोगेदोषाधिक्येनभवती॥अथचएकासन्निपातजाभवति।तेभ्योमरणंकथंनस्यात्॥दृष्टत्वाद्।विषजातोयथाकीटोनविषेणविपद्यतेतद्वत्प्रकृत्यामर्त्यनक्रुध्यंतिनचाधिकं।इदंतुवाग्भटेलिखितंसुश्रुतेतुमकोपो

मरणस्यतेऽतिभोजना॥ कासात्अहारस्यसुस्थोरक्ता॥ ॥ ॥ इतिनिदानोनामकरणं॥ अथरोगगणनीव्याख्यायनीयोध्या
यः॥ पूर्वंरोगगणंज्वरादीगोगणनायामुनिभिःमकीर्तिताकविताऽवगणनामआशाईधरेणोच्यतेकश्चते। यतस्तद्देशःनेयंगणना
नूमेदावहवःमताः। बहुमुनिभणीतत्वात्। तएतेसर्वरोगेषुज्वरस्येवाधिष्ठानात्॥ अथज्वरगणनामाह॥१॥ उक्तंपंचविंशतिज्व

वनस्योर्ध्वगमनंतमुद्गारंजनयति॥ ॥ ॥

त्रयजन्यप्रसुप्तेतवातिकानीसारविरुद्धत्वात्पञ्चविधः क्षतः अतोनदोषः अतीवसरतीत्य
तीसारः इतिनिरुक्तिग्रहणीसंख्यामाह॥ ग्रहणीपञ्चधामतेत्यादि॥ आपथ्यादोषैः वातपित्तकैः तिस्रः सन्निपातोदकाआमेनपञ्चमी
एवंपञ्चधा॥ निदानेग्रहण्यांचतुर्थीलिखिताआम्नायाअम्नायात्॥ प्रवाहिकामाह॥ पथ्यदोषैः वातपित्तकफैः तिस्रः। अक्षतःरक्षतः
चतुर्थीएवंचतुर्धा॥ प्रवाहणात्प्रवाहिकातिसारभेदः। अथजीर्णसंख्यामाह॥ च॥ विषूच्यंवायुनापित्तेनविदग्धंकफेनामंएवंत्रिविधं

पथ्यक्षतिदोषैः सैर्यैश्शोकादामाज्ज्वरादपि॥ अतीसारः सप्तधास्याग्रहणीपंचधामता॥७॥ पथ्यदोषैः सन्निपाताद्दथा:
मेनचपंचमी॥ प्रवाहिकाचतुर्धात्पथ्यदोषैस्तथा:ऽक्षतः॥८॥ अजीर्णं त्रिविधंप्रोक्तंविषूच्यंवायुनामतं॥ पित्ताद्विदग्धंविज्ञेयंकफेन
नामतंउच्यते॥९॥ विधाहजीर्णरसोदकोदोषेस्त्रिधाऽऽमसंत्रिधा॥ विसूचिकाविधाप्रोक्तादोषैः सास्यात्पथक्पथक् ॥१०॥

निदानमतेनत्रिविधमजीर्णंरसशेषादिनयाकादना॥ अम्लकविषूचिकाधनांसंख्यामाह॥९॥ अम्लकोरोगाः सप्ताजीर्णदोषैः॥ आम्लका
ख्याः विषाजीर्णरसान्निधास्यात्॥ कैश्चदोषैः वातकफैपित्तविदग्धंपथत्अजीर्णतस्माद्विषमावंव्रजेद्यापिइतिरसपाकेऽम्लत्वात्एवंदोषैर्वि शिव.
षूचीत्रिविधाप्रोक्ता॥ दंडकालसकैकैकप्रकारएकैवएकप्रकाराऽविलंबिकात्रिदोषजन्यत्वात्॥ अथशोरोगाणाम॥ ॥१०॥ ४८

संसर्गेद्विदोषसंबंधः॥ सुश्रुतेतुषट्प्रोक्तानिनिर्सर्गजानि॥ संसर्गजानितुषड्विन्न्यवप्रकृतिसमवेतत्वात्पृथक्नोक्तानितथाचोक्तंसंग्रहे॥ अर्शांस्युदृश्यते
रूपंयदावैदोषयोर्द्वयोः॥ संसर्गंतंविजानीयात्संसर्गःषड्विधस्मृतः॥ इतिउच्यते॥ अत्रसंसर्गजानिमध्येगणितानि॥ सहजानिजन्मांतरगणि॥ अर्शः आमुग

दंडकालसकंचैकमेकैवस्याद्विलंबिका॥ अर्शांसित्रिविधान्याहुः वातपित्तकफोल्बणः १९ सन्निपातात्संसर्गातेषांभेदाद्विधामतः
सहजेनजन्माभ्यांतथाशुक्राऽऽर्तभेदतः॥ त्रिधैवचर्मकीलानिवातपित्तात्कफादपि॥ विंशतिप्रकारेणाकृमयःस्युर्द्विधाच
ते॥ वाघ्रास्तथांतरास्त्वत्रतेषूपूकावहिर्मुखाः॥ लिक्षानपेतरास्तेतुकफान्नेहदयोदकाः॥ अंत्राददरावेगास्त्वश्चम
जा म। हाकुहाः॥ सुगंधादर्भकुसुमास्तथारक्ताश्चमातरः १५ सौरसालोमविध्वंसारोमहर्षाऽऽदनाः॥ केशादाश्चतथैवान्येसकृत्
जातामकेसकाः॥ १६॥ लेलिहादांसलूनाश्चसौसुरादाकफेरुकाः॥ तथान्येःकफरक्ताभ्यांसंजातैः स्त्रायुकैःस्मृताः॥ १७॥ ब्रह्मणास्य
कृमयश्चान्येविषमावाघ्रयोनयः॥ पांडुरोगाश्चपंचस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥ १८॥ त्रिदोषैर्मेलिकाभिख्यतथैकाकाममलासना
स्यात्कुंभकामन्यचैकातथैकंचहलीमकं ॥ १९॥ ११

तिसाननयोरितिधात्वर्थात्॥ ११९१॥ ॥१९२॥ ११९३॥ ११९४॥ ११९५॥ ॥१९६॥ ९७१९८।९९

२०।२१अथक्षयसंख्यामाह॥ननुसुश्रुतेदोषेणएकएवक्षयःप्रोक्तःतत्कथंतथाचोक्तं।त्रिदोषोजायतेयक्ष्मागदोहेतुश्चतुःस्मृतः।उच्यते।उदेकात्मंद्विधत्वंतथाचोक्तंसुश्रुते।एकएवमतःशोकःसन्निपातात्मकोगदः॥उद्रेकात्तस्यलिंगानिदोषाणांनिपतंतिहिरुग्रति अतोनदोषः क्षीयंतेनेतितस्यनिरुक्तिःतथाचोक्तं।संशोषणात्प्रसादीनांशोषयित्यभिधीयते। क्रियाक्षयकरत्वाच्चक्षयइत्युच्यतेबुधैः॥राजयक्ष्माशोष

रक्तपित्तंत्रिधाप्रोक्तमूर्ध्वगंकफसंगते॥अधोगंमारुताद्वेपंतद्वयेनद्विमार्गगं २० कासः पंचसमुद्दिष्टस्तत्रयस्युस्त्रिभिर्मलैः उरक्षताच्चतुर्थःस्यात्क्षयात्पुंसांतुपंचमः॥२१॥क्षयाःपंचैवविज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्चते।त्वतुर्थःसन्निपातेनपंचमःस्या दुरक्षतात् २२ श्वासाश्चपंचविज्ञेयाक्षुद्रःस्याशेषवास्तुःषट्प्रकारेणस्त्रीप्रसंगात्सुचोव्रणात्॥अध्वश्रमाच्चव्यायामाद्वार्धक्या दपिजायते २३ श्वासाश्चपंचविज्ञेयाक्षुद्रःस्यात्तमकस्तथा॥

स्त्रीश्चातद्वेदौ॥यक्ष्मणांराजाराजयक्ष्मा।यद्यच्चंद्रमसोजातत्वात्राजयक्ष्मेतिनिरुक्तिः।शोषमाहुःषट्प्रकारेणस्युःस्त्रीप्रसंगादेकः॥सुक्कः सुचःशोकात्॥व्रणात्अध्वनःमार्गतःश्रमादेकःव्यायामोमल्लादिमुद्गरःतस्मात्।वार्धक्यात्वृद्धभावात्एवंषट्शोषाः।रसादि शोषःपंचक्षयाःषट्शोषाएवंकेचिदेकादशाहुः॥ ॥अथश्वासाः॥पंचश्वासत्वंवेगेनोर्ध्वयातिःत्वं यदुक्तमन्यैः॥ ॥ ५ ॥

शोषा

श्वासस्तुवस्तिकाध्मानसंभवेतोर्ध्वमायतेदितिनिरुक्तिः॥अथहिक्कासंख्याः॥२४॥सुगमंप्राणान्हिनस्तीतिहिक्का॥२५॥अथाग्निविकारसं ख्यामाह।वियमादग्धश्चत्वारोग्नेर्विकारास्युः।ननुविदाहेसप्तमनसह्यत्वारोग्नेर्विकारास्युः।ननुविदाहेनसप्तमनसह्यत्वारोग्नेर्विकारास्युः।ननुवि दाहेसप्तमनसह्यत्वारोग्नेर्विकाराःभस्मकोभिन्नउक्तः॥तदत्रनदोषः॥सप्तमस्यविकाराभावात्॥अथोरुस्तंभसंख्या॥२६॥मनस्तापाच्छर्दाकोद्दः

ऊर्ध्वश्वासोमहाश्वासश्छिन्नश्वासश्चपंचमः॥२४॥कथितापंचहिक्काश्चतासुक्षुद्रान्नजातथा गंभीरायमलाचैवमहतीपंचमी २५ चत्वारोग्नेर्विकारास्युर्विषमोवातसंभवः तीक्ष्णःपित्तात्कफान्मंदोभस्मकोवातपित्ततः॥२६॥पंचैवोरुस्तंभादावातपि त्तकफैस्त्रिधा॥सन्निपातान्मनस्तापाच्छर्दिःसप्तधामता॥२७॥त्रिभिर्दोषैःपृथक्तिस्रःकृमिभिःसंनिपाततः॥क्षणाच्चतथा स्त्रीणांगर्भोऽधानाच्चजायते॥२८॥स्वरभेदाःषडेवस्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः।भेदसान्निपातेनक्षयात्षड्विधःस्मृतः २९॥

तस्माच्चषड्विधाप्रोक्तावातात्पित्तात्कफादपि

मनोविघातात्।अरोचकोभिन्नानयनसंश्रितोदोषैर्नत्यते वीभत्सादिभिः॥२७॥अथक्षुद्रसंख्या॥सुगमं २९ अथतत्सासंख्यान मुच्यतेसप्तत्वाउक्ताःअत्रयट्तत्कथंतदुक्तंदोषैश्चतिस्रःसन्नजाश्चतुर्थीक्षयात्तथान्यासमसमुच्चयाच्च॥ ७ ॥

मुक्तोऽवावासमप्रमेतितासांनिबोधलिंगात्यनुपद्रवेशश्चात्रोक्तत्वंपावाहिषुदूषितेषुदोषैश्चतट्संभवताहजंतोःइतिउच्यते।आमजान्विदो
नेअंत्रदोषलिंगामसमुद्भवातुइत्युक्तत्वात्॥संसर्गजा।एवंषट्।भुंक्तेऽन्नवानविकारजाअतोनेक्ताः॥३०॥अथमूर्छासंख्यामाह॥त्रिदो
नेषुद्विधामूर्छा।वात्तपित्तकफैस्तिस्रःक्षीणतेनभयेनच्चविषेणच्चेतिसन्निपातजानोक्ताउच्यते। सुक्रुतादोत्रिदोषजादोषजोतभीवा

त्रिदोषैरुपसर्गोयाक्षयाद्वातोऽधिकाः॥३०॥मूर्छाचतुर्विधाज्ञेयावातपित्तकफैःपृथक् चतुर्थीसंनिपातेनतथैकश्चभ्रम
स्मृतः ३१ निद्रातंद्रुचसंन्यासोक्तानिश्चैकैकशःस्मृतः मदाःसप्तसमाख्यातावातपित्तात्कफादपि॥३२॥त्रिदोषैरस्र
जा[illegible]द्विषादपिसप्तमः॥मदात्ययश्चतुर्धास्याद्वातात्पित्तात्कफादपि॥ ॥३३॥ ॥रामरामः॥

नाधा

त्संख्यायंनोक्ता।अग्रलिखिताःतद्यथासर्वेकृतिःसन्निपातादोषसाद्वागतःसाजंतुपातयत्याशुविभावीभत्सचेष्टैरितिशेणित
मद्यविषजायांदोषजेषुतभावान्नसंख्यातिरिक्तःचिकित्साभेदार्थंभिन्नाउक्ताःभ्रमएकःएकप्रकारःरजःपित्तान्निलाद्भूतइतिभ्रमलक्षणो
।अथतंद्रालानिससंख्यामाह॥३१॥एतेएकैकप्रकाराःएवंनिरुक्तिसुशारीरेउक्ता।अष्टमदसंख्यासुगमामदःकोद्रवेत्तरफलम्॥२॥

शिव ४६

लभ्रमणवद्रोगविशेषः॥३२॥पानात्ययःएकएवप्रकारःमदात्ययपरमदपानजीर्णपानविभ्रमसंख्यामाह३४ ३५ अथोन्मादसंख्या
माहचेतसःमनसोदुःखेनकोपादिना।स्यक्षमन्यत्॥अथभूतोन्मादसंख्या॥३६॥देवादिभिर्विंशतिर्भूतोन्मादास्मृताःवाग्भटादशभूतो
न्मादालिखिताःअत्रहावधिकोमदयतिमनोविभ्रमंकरोतीत्युन्मादः।उन्मादस्तुरोषजःयस्तुभूतादिसंभवाद्भवतिसभूतोन्मादः॥३६॥

त्रि त्रिदोषैरपिविज्ञेयोएकःपरमदस्तथा पानाजीर्णतथैवैकंतथैकःपानविभ्रमः॥३३॥पानात्ययस्तुथावैकोदाहःसप्ततथामताः
रक्तासिन्तातथारक्तात्कायःपित्ततस्तथा॥३४॥धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदराद्पिउन्मादाःषट्समाख्याताश्रिभिर्दोषैस्तु
यश्चते॥३४॥सन्निपाताद्विषड्ज्ञेयाःषष्ठेदुखेनचेतसा॥भूतोन्मादाविंशतिस्युस्तेदेवादानवादपि॥३५॥गंधर्वाकिन्नराद्य
क्षात्पितृभ्योगुह्यकात्पतुः प्रेतश्चैगुह्यकासित्वद्रुद्रताःपिशाचतः॥३६॥जलाधिदेवतायाश्चनागाश्चब्रह्मराक्षसान राक्ष
सादपिकृष्णाऽकृत्यावेतालेयाःपि॥३७॥अयसारश्चतुर्धास्यात्समीरःसित्ततस्तथा॥श्लेष्मणोपितीयःस्याच्चतुर्थःसन्निपाततः३८

क्षणं॥३७॥समीरएदश्चतुर्थोयस्माःप्रेरकान्श्वासवांश्चेतितल्लक्षणं॥ ॥३८॥ ॥रामरामः रामरामः रामः॥ ॥

वार्तादिभिश्चत्वारः आमवाताःस्युःआमेनयुक्तोवातःआमवातः॥सतुशोथादिमुक्तःत्रिकसंधिवेदनावान्॥अथमूलसंख्या॥७१॥४०२॥४१॥
पथ्यरोगैरित्यादिभिःमूलमेषामतएवमेवाष्टधापरिणामशूलं॥अनन्तरंवक्ष्यतिन्नंएकधाएकमेवप्रकारमंतं। एतेसर्वेमूलभेदाःमूलनिदान
चत्वाश्चामवाताःस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।चतुर्थःसन्निपातात्तुशूलान्यष्टौवुधाजगुः॥७१॥एथक्दोषैस्त्रिधाद्वंद्वभेदेनत्रिविधान्य
पि॥आमेनसप्तमंप्रोक्तंसन्निपातेनचाष्टमं॥४००॥परिणामभवंशूलमष्टधाकीर्तितं॥नलैर्यामूलसंख्यास्यान्नैरेवपरिणामजं
॥७१॥अनन्तरभवंशूलंवक्ष्यतिन्नंतथा॥एकैकंगणितंसुज्ञैरुदावर्त्तास्त्रयोदश॥७२॥एकःसुनिग्रहात्प्रोक्तःतस्मादेचाद्वि
तीयकः॥निग्रहाात्तृतीयःस्याच्चतुर्थःश्वासनिग्रहात्॥७३॥छर्दिरोधात्पंचमःस्यात्षष्ठश्चक्षुर्निग्रहात्॥जृंभारोधात्स
प्तमःस्याद्धिक्काग्रहान्नोष्टमः॥४७॥नवमस्यादश्रुरोधाद्दशमःशुक्रधारणात्॥मूत्ररोधान्मलस्यापिरोधाद्वातोविनिग्रहात्॥४५
उदावर्तास्त्रयश्चैतेयेरोगपूर्वकारकाः॥अनाहोद्विविधःप्रोक्तोएकःपक्वाशयोद्भवः॥ ॥४५॥ ॥श्रम श्रम ॥

वेदनाविशेषात्शूलमुच्यते॥४२॥उदावर्तसंख्यामाह॥॥४३॥उदावर्तास्त्रयोदशइतिपूर्वेणान्वयःनेषुनिग्रहादयःसप्तमन्यत्॥उन्नऊर्ध्वंआ
वर्तयतीतिउदावर्तास्त्रयोदशइतिपूर्वेणान्वयःसुनिग्रहादयःसप्तमन्यत्।उन्नऊर्ध्वंआवर्तयतीति उदावर्तइतिनिरुक्तिः अथानाहसं

अनाहःआध्मानभेदःसद्विविधःद्विप्रकारःउरोग्रहहृद्रोगासंख्या॥४७॥रोगग्रहोभिन्नोरोगः।सएकएकप्रकारःवातकजन्योवाग्रहोक्तत्वा
त्।तद्यथासास्रमांसंयकृत्प्लीहसंघोदृद्धियकृतः।उरोग्रहस्तदकुक्षौकुरुतःकफमारुतः।कफमारुतावितिहृद्रोगाःपंचतेवातादयः॥४८॥
अथउदररोगासंख्यातन्मूलान्युदराणि।उदरनामानितानिवातादीनि।अथथगुल्मसंख्या॥४९॥वातादिभिःअष्टौगुल्माःसंख्याताःक

आमाशयोद्भवश्चान्यःप्रत्यानाहःसकथ्यते उरोग्रहस्तथाचैकोहृद्रोगाःपंचकीर्तिताः॥४७॥ वातादिभिःस्त्रयःप्रो
क्ताश्चतुर्थःसन्निपातजः॥पंचमःकृमिसंभूतस्तथाशावुदराणिच॥४८॥वातपित्तकफात्क्षीणत्रिदोषैर्व्याजलाद्दषि॥प्लीहः
क्षताद्गुदाद्दर्मपरिकीर्तितः॥४९॥गुल्मान्यष्टौसमाख्यातावातपित्तकफैस्त्रयः॥द्वंद्वभेदात्त्रयःप्रोक्ताःसप्तमःसन्निपा
ततः॥५०॥रक्तादष्टमकःख्यातोमत्रघातास्त्रयोदश॥ ॥श्रम॥ ॥श्रमश्रम॥ ॥छ॥

थिताःननुनिदानादौपंचगुल्माउक्ताःतत्कथमष्टौ॥तद्यथातस्यपंचविधस्यानेपार्श्वेहृन्नाभिस्तथाः।वृत्तश्चयोपचयवान्सगु
ल्मइतिकीर्तितःउच्यते।त्रिभिर्द्वंद्वैःसहअष्टौसृक्प्रदोषोक्तत्वात्त्रीनादिशेदौषणकल्पनार्थमित्युक्तं॥मूत्रघातसंख्यामाह॥५०

मूत्रायातास्त्रयोदशेतिपूर्वेणान्वयः।तेनुवातकुंडलिकादयः।।मूत्रस्यघातः मूत्रघातः।घातश्चोत्रविबंधपरोअत्यरुछ्रंइदंलक्षणंमूत्रकृछ्रे
बहुकृछ्रतादिविधाख्यानेतिभेदः।मूत्रकृछ्रसंख्या।।५०।।वातादेश्चमूत्रकृछ्राणिस्युःस्वस्वसमत्वात्संख्या।।५१।।वातादिभिश्चकफाद्युक्तान्

वातकुंडलिकापूर्ववातः शीलातयःपरे।।५१।।वातवस्तिस्तनीयःस्यान्मूत्रायाताश्चतुर्थकः।।पंचमंमूत्रक्षरणंयश्चोमूत्रक्षयः
स्मृतः।।५२।।मूत्रौकसंगः सप्तमस्यान्मूत्रग्रंथिस्तथाऽष्टमः।।मूत्रमुक्तेनुनवमंविट्यातोदशमःस्मृतः।।५३।।मूत्रौकसादो
ष्वासवातोवस्तिकुंडलिकातथा।।त्रयोप्येतेमूत्रघाताःपृथक्घोराःप्रकीर्तिताः।।५४।।मूत्रकृछ्राणिचाऽष्टौस्युर्वातास्रि
तालकपात्रिधा सन्निपातजश्चतुर्थस्याछुक्रकृछ्रंचपंचमं।।५५।। निष्टकृछ्रंषष्ठमाख्यातंवातकृछ्रंचसप्तमं।।अष्टमंचाश्मरी
कृछ्रंचतुर्धाचाश्मरीमता।।५६।।वातात्पित्तात्कफात्कृछ्रात्तथामेहाश्चविंशतिः।।इक्षुमेहःसुरामेहःपिष्टमेहश्चसांद्रकः
।।५७।।शुक्रमेहोदकामेह्यौम्यलालोमेहश्चशीतकः।।सिकताख्यःशनैर्मेहोदशैकफप्रसंभवाः।। ।।५८।। ।।

वातादेश्चतुर्धाश्मरीप्रोक्तैत्यन्वयः।अश्मतवायुर्वस्तिसुखंरुध्वामूत्रकृछ्रोधादकंकरोतीत्यश्मरी।।अथप्रमेहसंख्या।।५७।।५८।।

सोमरोगाएकःप्रकारःसतुस्त्रीणांभवनलक्षणोभवतिप्रमेहपीटिकादशाताःउच्यंते।६०।शराविकाघाद्शमेहपीटिकास्युःशरावि
काद्याःप्रमेहोपेक्षयाभवंतिशराविकाकृतिवद्भवतीशराविकाकृतिवद्भवतीत्यादिनिरुक्तिभेदरोगांतथाशोथसंख्यामाहछभेदोदोषः
भेदरोगाःएकःएकप्रकारः।वातप्रधानःदेहमांसातिरद्विभेदउच्यते।शोथमाह।।६४।।द्वयष्टिदोषैस्त्रयःत्रिभिर्दोषैरेकःसन्निपातः।।७।।

मंजिष्ठाख्योहरिद्राभोनीलमेहश्चरक्तकः कक्षमेहःक्षारमेहःपेटेतीतसंभवाः।।५०।।हस्तिमेहोवसामेहोमधुमेहःसुनिश्चयः।।चत्वा
रोवातजामेहाउक्तिमेहश्चविंशतिः।।६०।।श्लेष्यमेहोपिसाध्यात्कृछ्रसाध्यस्तुपित्तिकः।।वातप्रमेहोनिर्मुंभीरसाध्यस्त्वा
त्मकीर्तितः।।६१।। सोमरोगास्तथाचैकःप्रमेहपिटिकादश।। शराच्चिकाकच्छपिकापुत्रिनीविनतालजी।। ६२।। मसूरि
कासर्षपिकाजालिनीचविदारिका।।विद्रधिश्चदशैतास्युःपिटिकामेहसंभवाः।।मेदोदोषःस्तथाचैकःशोथरोगानवस्मृताः
दोषैःपृथक्द्वयैःसर्वैरभिघातात्त्रिधोदपि।।६७।।कक्ष्यःसन्नादितावात्पित्तालक्फादपि।।रक्तेनमेदसामूत्रात्त्वरंश्चिसन्न

अभिघातात्रहाएदेःत्रियोप्येकएवंनवशोथाः।।अथवेगसंख्या ६५ ६५।। ।।६५।। ७।। ।।६।।

शा.टी.प्र. ४९

वातादेः सन्नवक्त्वयोगादिताः उक्ताः स्यधमन्यत। अंडवृद्धिर्गंडमालकः पंची ग्रंथिसंख्यामाह॥६६॥६७॥सुगमं अंडवृद्धिर्विख्यातोऽपक्वप्रकारः॥ गंडमालिकाकंठदेशमालाकारा ग्रंथिरूपासाप्येकप्रकारः॥ अपक्वातन्नैदः साप्येकप्रकारः ग्रंथवो वातादिभिर्नवप्रकाराः॥ ॥

अंडवृद्धिस्तथैवैकास्तथैकागंडमालिका॥ गंडापंचीतिचैकास्याद्गुह्यरोगनवधामताः॥६८॥त्रिभिर्दोषैस्त्रयप्रोक्तोशिराभिर्मेदसोव्रणात्॥ अस्थिमांसेनवसाभिर्वृद्धिरंस्यातथावुदः॥६९॥वातात्पित्तात्कफाद्रक्तान्मांसादपि च मेदसः। स्त्रीपदंचत्रिधाप्रोक्तंवातात्पित्तात्कफादपि॥७०॥विद्रधिः षड्विधः ख्यातोवातपित्तकफैस्त्रयः। रक्तात्क्षताच्चभिर्दोषैर्व्रणाःपंचदशोदिताः॥७१॥ तेषांचतुर्थाभेदस्यादागंतुर्देहसंश्रया॥ शुद्धोदुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्याकथ्यतेपृथक्। वातान्नागतः पित्तजश्चकफजो रक्तजोव्रणः। वातपित्तभवश्चान्योवातश्लेष्मभवस्तथा॥७१॥तथापित्तकफाभ्यांच सन्निपातेनचाष्टमः। नवमोवातरक्तेनदशमोपित्तरक्तजः॥७२

अर्बुदोपित्तजन्यः। वातादिनायष्ठिशेषस्फुलताविशेषः सत्रिविधः। विद्रधिदक्षिणदेशेव्रणशेषः सषड्विधः। व्रणापंचदशतेषांसंख्यामाह॥ तत्तद्भेदश्चतुर्थांतज्जेदमाह॥ ॥६९-७८ ॥७०॥ ॥७१॥ ॥७२॥ ॥ क्लिन्न ४९

॥ ॥श्लेष्मरक्तभवश्चान्योवातपित्तासृगुद्भवः वातश्लेष्मासमुत्पन्नःपित्तश्लेष्मासृजाभवः॥७३ सन्निपातासृगुद्भूत ९
इतिपंचदशव्रणाः[illegible]धास्याद्वलविवित्तविनो॥७४॥छिन्नभिन्नाःस्रवल्लिताक्षुद्रविष्ठर्विपातिताः कोष्ठभेदाद्विधा प्रोक्तः छिन्नोव्रणोनिस्तांत्रकः ७५अस्थिभंगोयधाप्रोक्तोभग्नपिष्टविदारिताः विवर्तितश्चविक्षिप्तस्त्रियकक्षिप्तस्त्वहो ६
नि१ नि२

तुर्थेतिनदोषः॥ सप्तसंख्यापंचदशप्रकारानभिधावातोदीर्णदतः। पंचदशव्रणाभवंतीतिशेषः॥ सद्योव्रणसंख्यामाह॥७४॥शद्यो व्रणशस्त्रादिसंभवतः अयधास्यातभवेत। सनुअवक्रुतादिलक्षणः एकः छिन्नः द्वितीयः निस्तांत्रकः॥ एवंद्विधा॥ ॥७५॥ ॥ अस्थिभंगः संख्यामाह। भग्नादिनदेनअस्थिभेदः अयधाप्रोक्तः कथितः ७६

सद्योव्रणास्त्वष्ट २

शां.टी. ५०

क्षुद्रादिभेदेनाग्निदग्धश्चतुर्विधः।कीर्तितः कथितः॥७७ वातादिभिः पंचनाड्यः समाख्याताः कथिताः।अथभगंदरसंख्यामाह७८-
७९ ८० ८१ तथाक्षेत्वभगंदराश्चेतिपूर्वेणान्वयः।तेरुन्नपोनाद्यः।निदानेपंचभगंदराउक्ताः।अत्रभेदमिश्राभवेयुः अतोनदोषः

दृश्यः

ऊर्ध्वगः संधिभग्नश्चवह्निदग्धश्चतुर्विधः।क्षुद्रोग्निदग्धैः सम्यग्ध्यश्च कीर्तितः ७७ नाड्यः पंचसमाख्याता वातपित्त
कफैस्त्रिधा त्रिदोषैरपिशल्येनतथाष्टाङ्गगंदराः॥७८॥गुदवस्तिभगदरणानुक्रमात्समुदाहृत॥युक्तेभगंपरिसमंता
द्वस्तिस्तथैवच॥७९॥भगंधयेद्यस्मात्तस्मात्तेयोभगंदराः॥शतयानस्तुपवनाद्गुदग्रीवस्तुपित्ततः॥८०॥परिस्रावीकफात्क्लेदो
ऋजुर्वातकफात्स्रवः॥पारेवतीभवेत्पित्तादृजुः कफपित्ततः८१॥उष्ट्रग्रीवस्तुसन्नाद्यान्मार्गशिखावर्तस्त्रिदोषतः॥मेदपंचोपदं
शास्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥८२॥सन्निपातेनरक्ताच्चमेढ्रकामयसंज्ञया॥चतुर्विंशतिराख्याता लिंगार्शोग्रंथितंतथा॥८३॥

मेढ्रेमेहनेपंचोपदंशास्युःतेवातादिभिरुक्ताः मेंढ्रेशूकामयास्तेत्येयंसंबंधः॥ ॥८८२॥ ॥८३॥ ॥८४॥ शिव ५०

८२॥८४॥८५॥८६॥ लिंगार्शसादयः प्रकोपाच्चतुर्विंशतिराख्याताः निदानेअष्टादशप्रकोपाउक्ताअत्रचतुर्विंशतिस्तत्कर्यंउच्यतेति
लकालकालकादयः षट्क्षुद्रोगोक्ताअधिकाभवेन्नदोषः।अथकुष्ठरोगगणनामाह॥ ॥८७॥ ॥८८॥ ॥९१॥ ॥

अष्ठीलिकासर्षपिकाव्यङ्गकश्चाम्लपादिका॥मांसपाकस्यशेफार्नेर्निरुद्धमणिरुन्नमः॥मांसार्बुदंपुष्करिकासंमृढपित्तकाल
जी॥८५॥रक्तार्बुदंविद्रधिश्चकुंभिकातिलकालकानिरुद्धप्रसकप्रोक्तंतथैवपरिनर्तिका॥८६॥कुष्ठान्यष्टादशोक्तानिवाता
ल्कापालिकंभवेत्॥पित्तेमौदुंबरंप्रोक्तंकफान्मंडलचर्चिके॥८७॥महत्पितादक्षजिह्वंस्लेष्मवातात्क्रियादिका॥तथासिध्येककुष्ठंवकिट्टिभंचालसंस्मृत्या॥८८॥
कफपित्तात्सुनर्दरुःपामाविस्फोटकंतथा॥महाकुष्ठंचमहत्कुंडरीकंशतारुकं॥८९॥त्रिदोषैः काकनंत्वेयंतथान्यत्श्वित्र
संज्ञितंतच्चवातेनपित्तेनश्लेष्मणाच्चत्रिधाभवेत्॥९०॥क्षुद्ररोगाः षष्टिसंख्यास्तेष्वादोशर्क्करार्बुदं॥इंद्रलुप्तापनसिका
विचर्चांग्रालजीतथा॥९१॥वराहदंष्ट्रोवल्मीककच्छपीतिलकालकः॥ ॥९२॥ ॥९३॥ ॥९४॥

वातादेःकपालिकादन्यषादशकुष्ठानिभवंतीतियोजना।स्पष्टमन्यत्॥ ॥९०॥ ॥९१॥ ॥९२॥ ॥९३॥ ॥९४॥

शर्करार्बुदक्षयःषष्टिसंख्याः क्षुद्ररोगोभवंतीतिसंबंधः॥ननुनिदानेसुश्रुतेचतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगागणिताःकथमत्रषष्टिःविस्फोटकमसूरिकाभिलिखाभवंतीतिनदोषः॥अत्रोच्यतेसंख्यांकरणसंक्षिप्तत्वेदंमतं॥१००॥ वातादिभिर्नवधाविसर्परोगाःकथितइतिसंबंध

॥॥गर्दभीरेकसाध्वेवयवक्रत्वाविदारिका॥९८॥कदरोमर्कशब्दैवनीलिकाजालगर्धसः॥ऽरिवेल्लीयतुमणिगुदभ्रंशोग्रिरोहिणी॥९७॥सन्निरुद्धगुदःक्लोष्टःकुनखोनुशयीतथा पक्ष्मिनीकंटकश्चैवत्यग्मलशोमुखदूषिका॥९८॥कच्छावटयणकच्छूचमंधाषाषाणगर्दभी॥एजिकाचतथाजंगश्चतुर्धापरिकीर्तिता॥९५॥वातात्पितात्कफाद्रक्तादित्युक्तागलसंज्ञिता॥विस्फोटाःक्षुद्ररोगेषुनवधापरिकीर्तिता॥९६॥एथरोषैस्त्रयोऽष्टौस्त्रिविधासन्निपातजः॥अथमःसन्निपातेनक्षुद्ररक्तमसूरिका ९७॥चतुर्दशप्रकारेणत्रिभिर्दोषैस्त्रिधाचसाष्टौजात्रिविधाप्रोक्तासन्निपातेनसप्तमी॥९८॥अष्टमीलगनाज्ञेयारक्तजानवमीस्मृता॥दशमीमांसमंजातान्यास्तोन्याश्चदुस्तराः॥९९॥मेदोस्थिमज्जाशुक्रस्थाःक्षुद्ररोगाइतीरिताः॥विसर्परोगोनवधावातपित्तकफैस्त्रिधा॥ २ ९००॥ ॥त्रिधाचाष्टौकभेदेनसन्निपातेनसप्तमः॥ ॥७॥ गेछा॥

शिव ५१

अनाननुपिविशर्पःसहजःकथितःविसर्पःसप्तधाज्ञेयः सर्वतःपरिसर्पणात्॥ ॥८॥ ॥ रामरामराम॥॥

इतिउक्तोऽनाग्नेजलसंघातजोऽपिकोतंजोतरोकत्वात्॥उदर्दशीतपित्तमूलपित्तवातरक्तसंख्यामाह॥१॥२॥३॥सुगमं॥उदर्दएकप्रकारः

अरुषोवह्निदाहेननवमश्चाभिघातजः॥तत्रैकःश्लेष्मवाताभ्यामुदर्दःपरिकीर्तितः॥वातपित्तेनचैकस्तुशीतपित्तामयस्मृतः॥२॥अम्लपित्तंत्रिधाप्रोक्तंवातेनश्लेष्मणातथा॥तृतीयंश्लेष्मवाताभ्यांवातरक्तंतथात्रिधा॥३॥वातापित्तेनपित्तास्यःकफात्दोषत्रयेणच॥रक्तपित्तेनदोषाणांद्वंद्वेनत्रिविधःस्मृतः॥४॥अथवातजरोगाः॥अशीतिर्वातजारोगाःकथ्यंतेसुनिशामय॥आक्षेपकोहनुस्तंभोऽरुस्तंभःशिरोग्रहः॥५॥बाह्यायामोंतरायामःपार्श्वशूलकटिग्रहः॥दंडापतानकःखल्लीविश्वास्तंभस्तथार्दितः॥६॥पक्षाघातःकोष्ठशीर्षोमन्यास्तंभश्चपंगुता॥कलायखंजतोनूनीप्रतिनूनीचखंजता॥७॥पादहर्षोगृध्रसीचविश्वाचीवातकंटकः॥आपतानोव्रणायामोवातकंटोपतंत्रकः॥८॥अंगभेदोगशोषश्चमिन्मिनत्वंचगद्गदा॥पत्यष्ठीलाशिलिकाचवामनत्वंचकुब्जता॥९॥अंगपीडांगसूप्तत्वंचलंकोचस्तंभरूक्षता॥अंगभंगोगविभ्रंशोविट्ग्रहोवद्विद्रुता॥१०॥

इतिवातेनैकोऽम्लपित्तेनैविधावातरक्तमष्टधा॥रत्येषांसंख्या॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ श्रीरामायनमः॥ ॥

मूत्रकृच्छ्रमनिद्रांभास्यादत्युद्गारौचकूजने॥ वातप्रकृतिस्फुरणंशिरसोपूरणंतथा॥ ११॥ कंपःकार्श्यंस्यावताचप्रलापःसिप्रमूत्रता॥ निद्रानाशःस्वेदनाशोदुर्बलत्वंबलक्षयः॥ १२॥ अग्निप्रकृतिःमुक्तस्यकार्श्यंनाशश्चरेतसः॥ अनवस्थितचित्तत्वंकाठिण्यंविरसास्यता ॥ १३॥ कषायवक्त्रताध्मानप्रत्याध्मानंचशीतता॥ रोमहर्षोभ्रमीरुत्वंनोदकंदूरसात्मता॥ १४॥ शब्दासहाप्रसुप्तिश्चगंधासहत्वेंद्रिय क्षयः॥ अथपित्तभवारोगाश्चत्वारिंशद्विहोदिताः॥ १५॥ धूमोद्गारोविदाहःस्यादुष्णांगत्वमनिभ्रमः॥ कोतिहानिःकंदशोघोमुखशोषोऽत्यमुक्तता॥ १६॥ तिक्तास्यताश्ववक्त्रत्वंस्वेदस्रावोंगपाकता॥ क्लमोहरितवर्णत्वंअतृप्तिःपीतकायता॥ १७॥ रक्तद्रवोंगवदनंलोहगंधस्यात्ततथा॥ होगंध्यंपीतमूत्रत्वमरतिःपीतविड्भता॥ १८॥ पीतावलोकनंपीतनेत्रतापीतदंतता॥ शीतेच्छापीतनखतातेजोहेऽल्पनिद्रता॥ १९॥ कोष्ठगात्रसादश्चभिन्नविड्त्वंमंदता॥ उष्णेद्वासत्वमुष्णत्वंमूत्रस्यचमलस्यच॥ २०॥ तमसोर्दर्शनंपीतमंडलानांचदर्शनं॥ निःसहत्वंसपित्तस्यचत्वारिंशद्गुजस्मृता॥ २१॥ कफस्यविंशतिप्रोक्तारोगास्तेद्वानिबिद्धता॥ गौरवंमुखमाधुर्यंमुखलेपःप्रसेकता॥ २२॥ श्वेतावलोकनंश्वेतविड्त्वंश्वेतमूत्रता॥ श्वेतांगवर्णशैत्यंचशुक्लेच्छायोस्लकाम्यता ॥ २३॥

रोम ५२

हिणी॥ककफरोहिणिकाप्रोक्तात्रिदोषैरपिरोहिणी॥३७॥मेदोरोहिणिकावृद्धिर्मेदोगलोगलविद्रधिः॥स्वरहृद्रुक्कारीचशतघ्नीशालुकोर्बुदं॥३८॥गिलायुर्वलयस्थापिवानाहेऽर्बुदः कफात्तथा॥मेदोगंडस्तथैवैकस्तादित्यष्टादशैवतु॥३९॥सुखांतःसंभवारोगाअष्टौरक्तात्तामहर्षिभिः॥सुखपाकोभवेद्वातात्पित्तात्तद्वत्कफादपि॥४०॥रक्तात्त्रिसन्निपातात्त्वपूत्यास्योदिगदावपि॥अर्बुदंचेत्तिसृरक्तात्स्रुतःसन्नतिरामयाः॥४१॥कर्णरोगाःसमाख्याताअष्टादशमितायुधैः॥वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपाताच्चविद्रधिः॥४२॥शोथोर्बुदंपूतिकर्णः कर्णशः कर्णहाल्लिका॥वाधिर्यंतंत्रिकाकंडूश्चक्षुलीकृमिकर्णकः॥४३॥कर्णनादःप्रतीनाहस्त्यष्टादशकर्णजाः॥कर्णपालीसमूढानामरोगाः सप्तरहोदिताः॥४४॥उत्पातपालीशोषश्चविदारीदुःखवर्द्धना॥परिपोटश्चलेहीचपिप्पलीचेतिसंस्मृता॥४५॥कर्णमूलामयाःपंचवातात्पित्तात्कफादपि॥सन्निपाताच्चरक्ताच्चतथानासाभवागदाः॥४६॥अष्टादशैवसंख्याताप्रतिश्यायसुतेषपि॥वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संन्निपातेनपंचमः॥४७॥आपीनसःपूतिनासोनासार्शश्चभृशंक्षवः॥नासानाहःपूतिरक्तमर्बुदंदुष्टपीनसे॥४८॥नासाशोषोघ्राणपाकःपुटकःस्रावदीनयः॥तथादशशिरोरोगावातेनार्द्धावभेदकः॥४९॥शिरस्तापश्चवातेनपित्तपीडान्

राम ५२

तीमक॥चतुर्थीकफजापीडारक्तजासन्निपातजा॥५०॥सूर्यावर्तीच्छिरःपाकात्कृमिभिःशंखकेनच॥तथाकपालरोगास्युर्नवतेषमशीर्षकं॥५१॥अरुंषिकाविद्रधिश्चशरणंपिडकार्बुदं॥इंद्रलुप्तंचखलतिःपलितंचेतितेनव॥५२॥तथानेत्रभवारोगाश्चतुर्नवतिरामयाः॥तेषुवर्त्मगदाःप्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसंख्यिताः॥५३॥क्लिन्नोन्मीलःपक्ष्मघातःकफोक्लिष्टश्चलोहितः॥अरुंषिमेघकर्दश्चरक्तोक्लिष्टःकर्दनक॥५४॥पक्ष्मार्शपःक्ष्मरोधश्चपित्तोक्लिष्टश्चपोथकं॥क्लिष्टश्चर्मीचबहुलःपक्ष्मोत्तुंगस्तथार्बुदं॥५५॥कुंभिकासिकतावर्त्मालगणोंजनवाम्बिका॥गर्दभःस्यावर्त्मीचविषवर्त्मीतथालजी॥५६॥उत्क्लिष्टवर्त्मेतिगदाःप्रोक्तावर्त्मसमुद्भवाः॥नेत्रसंधिसमुद्भूतानवरोगाप्रकीर्तिताः॥५७॥जलस्रावःकफस्रावोरक्तस्रावश्चपर्वणि॥पूयःस्रावःकृमिग्रंथिरूपाण्याहुःतथालजी॥५८॥पूयालसर्तिप्रोक्तारोगानयनसंधिजाः॥तस्मात्शुक्रगतारोगाबुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश॥शिरोत्पातःशिराहर्षःशिराजालश्चशुक्तिका॥शुक्लार्मचाधिमांसार्मप्रस्तार्योर्मीचयष्टिका॥६०॥शिरायाःपिडिकाचैवकफग्रंथिस्तथार्जुनः॥स्नायुर्मीचाधिसर्मीतिशुक्रगतागदाः॥६१॥तथाकृष्णसमुद्भूताःपंचरोगाप्रकीर्तिताः॥शुद्धशुक्रंशिराशुक्रंस्नशुक्रंतथाजिका॥६२॥शिरासंगश्चसर्वेपिप्रोक्ताःकृष्णगतागदाः॥काचेतुषद्विधंतेयंवातात्पित्तात्कफादपि॥६३॥सन्निपाताच्चरक्ताच्चषडंसंसर्ग

राम ५२

संभवं॥तिमिरार्णिवहेवस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥६४॥संसर्गेणचरक्तेनषडंस्यात्सन्निपाततः॥लिंगनाशःसप्तधास्या
द्वातपित्तकफेनच॥६५॥त्रिदोषैरूपसर्गेणरक्तात्संसर्गजस्मृतः॥अष्टधादृष्टिरोगास्युस्तेषुपित्तविरग्धकं॥६६॥अ
म्लपित्तविदग्धंचतथैवाम्लविदग्धकं॥नकुलांध्यंधूसरोध्यंराजांध्यंहृस्वदृष्टिकं॥६७॥गंभीरदृष्टिरित्येतेरोगादृष्टिगता
स्मृताः॥चत्वारश्चाधिमांसास्युर्वातपित्तकफास्रजः॥६८॥अभिष्यंदश्चचत्वारोरक्तदोषैस्त्रिभिस्त्रिधा॥सर्वाक्षिरोगश्चाष्टौ
स्युस्तेषुवातविपर्ययं॥६९॥अत्यश्रोष्ठ्योन्यतोवातत्तथापाकात्ययस्मृतः॥स्युक्काक्षिपाकश्चतथाश्रोभोम्लोषितएवच॥
७०॥हृताधिमंथाष्टयेतेरोगास्सर्वाक्षिसंभवाः॥पुंस्त्वरोधास्तुपंचैवप्रोक्तास्तेह्यौपसर्गकाः स्मृतः॥७१॥आसेक्यश्चैवकुंभीकः
सुगंधीबद्धसंज्ञकः॥स्युक्रोधास्तथाशोस्युर्वातात्पित्तात्कफेनच॥७२॥कुणपंश्लेष्मवाताभ्यांपूयार्मश्लेष्मपित्ततः॥क्षीणं
चवातपित्ताभ्यांग्रंथिकः श्लेष्मरक्ततः॥७३॥मलाभंसन्निपाताच्चस्युक्रोधाउदीरिताः॥अष्टस्त्रीरोगनामानिप्रोच्यंतेपू

र्वशास्त्रतः॥७४॥अष्टावार्तवरोधा

स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥पूयार्मकुणपंग्रंथिः क्षीणंमलसमंतथा॥७५॥तथाचरक्तात्प्रदरेचतुर्विधमुदाहृतं॥वातपित्तात्कफैस्त्रेधाचतु
र्थैःसन्निपाततः॥७६॥विंशतिर्योनिरोगास्युर्वातात्कफादपि॥सन्निपाताच्चरक्तात्चलोहितक्षयस्तथा॥७७॥शुष्काचचाप्यनीचैवरक्त
ष्ठिलांतर्मुखीतथा॥सूचीमुखीविप्लुताचनाताग्रीचपरिप्लुता॥उपप्लुताप्राक्करणामहायोनिरुदाहृता॥कर्णिकाचातिचरणीयोनिरोगा इती
रिताः॥७९॥चतुर्विधेयोनिकंस्वातपित्तकफैस्त्रिधाःचतुर्थसन्निपातेनतथाष्टौगर्भजागदाः॥८०॥उपविषोपगर्भस्यात्तथानागोदर
स्मृतः॥मक्कलोमदगर्भश्चविक्षुभोमहागर्भकः॥८१॥जरायुरोधगर्भस्यपातश्चाष्टमकः स्मृतः॥पंचैवस्तनरोगाश्चत्रयस्मृताः॥८२॥
अदृष्टपुत्रयोस्तन्यः सपत्नीविहितस्तथा॥दैवाज्जाताःस्तनीयास्तुतथान्येसूतिकागदाः॥८३॥ज्वरादयश्चिकित्स्यास्तेयथादोषंय
थाबलं॥द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषुक्षीरालसास्त्रयः॥८४॥वातात्पित्तात्कफाच्चैवदंतोद्भेदश्चतुर्थकः॥दंतघातोदंतशूकःकालदंतोहि
पूतनः॥८५॥मुखपाकोमुखस्रावोमुद्पाकोपशीर्षकोपार्श्वरुग्स्तालुकंठोविछिन्नंपरिसर्पकः॥८७॥दीर्घंधंगात्रशोफश्चसप्ताम्
त्रंकक्कणाकः॥रोदनंचाजगद्धीस्यादितिद्वाविंशतिस्मृतः॥८८॥तथाबालग्रहाख्यातादशैवमुनिभिर्नरैः॥स्कंदग्रहोविशाखः स्यात्त्व
ग्रहश्चपितृग्रहः॥८९॥नैगमेयग्रहःसप्तशकुनिःशीतपूतना॥मुखमंडलिकातद्वत्पूतनाचांधपूतना॥९०॥रेवतीचैवसंख्यातात
थास्याच्छुष्करेवती॥तथाचरणभेदास्तुवातरक्तादिकाश्चये॥३॥९१॥तेषिरोगाबुधैर्ज्ञाताःपृथक्त्रोक्तानतर्कचित्॥हीनमिथ्यातियो

गानांनेक स्वदशेादिता:॥९३॥पंचकर्मभवारोगा घुकीर्नि:स्नेहस्वेदैस्तथा क्रमं॥ दोषस्तत्तत्क्रियनेा॥९४॥अष्टादशेानापीडास्तत्तद्रोगे
बुलक्षिता:॥शीतोपद्रवएकः स्यादेकश्चोष्णेवामत:॥९५॥शास्त्रेपिरो॥९६॥शास्त्रेपद्रव[illegible]रष्टेक[illegible]प्रतस्तथास्थावरजंगमश्चैवकृ
त्रिमश्चविधंविषं॥९७॥तथंश्चकालकृताघेनवधास्थावरविषंजंगमंबहुधाप्रोक्तंतन्मूलत[illegible]॥९८॥चश्चिकाम्बिकाःकीटाःप्रसे
कंत्वेचतुर्विधाः॥दंष्ट्राविषंनखविषंवालरंगास्थिभिस्तथा॥९९॥मत्रात्सुरीवाछुक्राच्चदृष्टेनिश्वासतस्तथा लालायास्पर्शनाच्चतु
तथासृक्विषमतं॥९९॥कृत्रिमंहिविधंप्रोक्तंगरंदूषीविभेदत:॥सप्तधातुविषंज्ञेयंतथासप्तोपधातुजं॥१००॥तत्रैकोपविषेत्र
तेसप्तविधंमतं॥दुष्टनीरविषंचैकंतथैकंदग्धजंविषं १०१ कपिकच्छूभवाकंडूष्टनीरभवास्तथा॥तथासरणकंडूश्चशोथाभक्षातर
१०२ मदश्चतुर्विधःप्रोक्तःपूगभंगाक्षकोद्रवैः॥चतुर्विधोन्याख्यमाणंफलत्वक्मूलसंभवा:॥ ॥इतिप्रसिद्धागणितायेकिलोपद्रवः
मुदि॥१०३॥अथसंख्याख्यापरेधातुमूलजीवादिसंभवा:॥इतिनिदानेरोगणनासंख्याध्याय:॥इतिपूर्वखंडःसमाप्तः॥ ॥ग्रंथका
संख्या ९१८ मूल ५८२ १५००